

Мирослав Боришевський
ЕТЮДИ ПСИХОЛОГА
СПОГАДИ
PER ASPERA AD ASTRA

Мирослав Боришевський

ЕТЮДИ ПСИХОЛОГА

СПОГАДИ

PER ASPERA AD ASTRA

Київ 2014

УДК 159.9
ББК 88.5
Б82

*Світлій пам'яті моєї матері –
найдорожчої на світі Людини –
присвячую*

Боришевський М.Й.

Б82 Етюди психолога. Спогади (*Per aspera ad astra*) /
М.Й. Боришевський – Суми : Вид-во СумДПУ імені
А.С.Макаренка, 2014. – 224с.

ISBN 978-966-175-5

Пропонуємо увазі читачів книгу спогадів відомого українського психолога Мирослава Боришевського «Етюди психолога» (*Per aspera ad astra*). Основною канвою, на якій будується розповідь автора, є його власний життєвий шлях. Тому описані в книзі факти, події розгортаються в хронологічній послідовності. Описуючи своє поступове включення в події, які часто повторюються, автор, однак, кожного разу по-новому усвідомлює, інтерпретує, оцінює їх. Основні питання, які автор порушує у «Спогадах», стосуються національної свідомості та самосвідомості українців, їхнього духовного становлення й розвитку, а також належать до чинників, які активізують або виявляють руйнівний вплив на цей процес.

Видання розраховане на широкий загал читачів, яким не байдужа доля української нації.

Висловлюю щирю вдячність С.Б. Кузіковій та О.Б. Кузікову за удосконалення структури та публікацію «Спогадів», а також моєму асистенту М.Г. Бистрицькому за допомогу в процесі написання книги.

ISBN 978-966-175-5

УДК 159.9
ББК 88.5

© Боришевський М.Й., 2014

Особистість – витвір суб'єктної активності

За плечима кожної людини, яка пройшла чималий життєвий шлях, є й немалий життєвий досвід — найчастіше він неусвідомлений і гине разом з обмеженим в часі людським існуванням. Тим часом досвід батьків, дідів для наступних поколінь — така ж або й більша цінність, ніж накопичене багатство. Тож чи повинен він, цей досвід, пропадати безслідно? Зберегти й передати його нащадкам — це природне завдання нашого існування на землі.

Автор спогадів Мирослав Боришевський — доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач лабораторії Психології особистості Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. У центрі його уваги як науковця — психологія самоактивності та суб'єктного розвитку особистості, становлення національної самосвідомості людини. Заінтриговує своєю назвою (і змістом теж) монографія — «Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності» (Київ, 2010). Не менш цікаве 2-ге перероблене та доповнене видання цієї монографії – «Особистість у вимірах самосвідомості» (Київ, 1912). Пройдений автором життєвий шлях і, отже, досвід немалий — 80 років. Чимало в ньому є повчального й осмисленого з погляду психолога — знавця людських душ.

Побачене, почуте, прочитане не тільки збагачує досвід і знання людини, а й будить у ній власну думку, власні міркування й допомагає правильно орієнтуватися в житті, вибрати правильну позицію в ньому. І тим воно цінніше, чим більше змушує задумуватися над сенсом буття, над своїм місцем у світі.

Людина приходить у світ не з власної волі, але це не означає, що вона не потрібна тут. Немовля — поки що лише посудина, яку спочатку батько й мати, а потім ширше оточення можуть наповнити і добрим, і лихим вмістом. А з віком у людині вступає в силу, кажучи словами М. Боришевського, «власна творча потуга». Якщо на початку відповідальність за формування людини повністю лягає на батьків та суспільство в особі держави, то згодом людина має сама себе формувати, шукати отої дороги до себе. Людина повинна постійно олюднювати себе, співвідносячи свої прагнення й потреби з прагненнями й потребами інших людей.

Дитина на початку свого шляху та й уже в юнацькому віці, намагаючись збагнути саму себе, загострено сприймає навколишніх людей і світ у цілому, їхнє ставлення до неї. Добре, коли поруч, крім тата й мами, є такі люди, як у малого Мирося сусідка Катерина Панькова, чи вже в Мирослава Йосиповича — пані Марія Пасевич, потім — заступник директора Інституту психології Павло Романович Чамата. Але ж світ як не без добрих, так і не без поганих, себелюбних людей, таких, як перший секретар райкому партії Іван Іванович Іванов, чи завідувач райвно Трохим Денисович Вовківський, чи завідувачка кафедри псевдонауковець Кондратьєва, чи навіть оті пуківські

злопихаті хлопчаки. Проте людина — не пасивний об'єкт серед людської захланності, людина має творити себе і творити круг себе людяне оточення, як і головний герой спогадів.

Людина насамперед завжди вчиться. Малий Мирось від німецького солдата дістав уявлення про німецьку мову. Мирослав Йосипович від господині помешкання пані Марії Пасевич засвоїв польську мову. Заступник директора Інституту психології Павло Романович Чамата подав великий урок людяності, безкорисливо прописавши в себе свого аспіранта.

У формуванні людини велика початкова роль належить, з одного боку, батькам, з другого — вчителям. Тому з такою любов'ю автор говорить про маму (зверну увагу: Мирослав Йосипович ніде не називає її мати, а тільки по-синівському тепло — мама, матінка, матуся). Зворушують теплі слова про Катерину Тичківську, або Катрусю Лесьову, — спочатку виховательку в дитячому садку, а потім вчительку початкових класів. Закладене змалку світобачення згодом стає духовною основою на все життя. Як писав Тарас Шевченко, «раз добром нагріте серце вік не прохолоне».

Благороднішої спеціальності від учительської нема — тому автор спогадів і вибрав собі учительську професію й досліджує її таємниці. Коли ти бачиш, як «німим отверзаються уста» (а таке спостерігав у своїй учительській практиці Мирослав Йосипович), то це велике щастя. «Держава, яка не турбується про духовність своїх громадян, а передусім про духовний розвиток дітей, не має майбутнього», —справедливо й з тривогою стверджує автор. Рівень духовності характеризує стан народу, нації. Зрештою, проблема неза-

лежності держави — це й проблема психічного здоров'я нації, і навпаки.

Духовні — це водночас і моральні та громадянські цінності. Людина — суспільна істота, і нехтування цієї аксіоми знижує людину до тваринного рівня. Криза духовності в нашому суспільстві виникла не стихійно, а була виплекана тоталітарним колоніальним режимом. Брехні колишніх можновладців виявилися небезпечними для суспільства, як і для самих їхніх авторів, хоча вони поки що в більшості і міцно тримаються за державне кермо. Рабське плазування частини зденаціоналізованих українців перед пам'яттю своїх поневолювачів заважає їм зрозуміти суть і призначення власної держави, а отже, забезпечити майбутнє своє й дітей своїх.

Ціннісні орієнтації особистості великою мірою залежать від умов її існування: вільна людина підтримує, толерує ідентичність іншої особи; людина ж в ідеологічно тоталітарному суспільстві, в умовах примусу всяке відхилення від нав'язаного їй світобачення сприймає як шкідливе, а то й вороже. Прикладом тут можуть слугувати, з одного боку, німецька сім'я пані Марти в Західному Берліні, яка виявляє пошану й до українських традицій, і до української мови, а з другого — українці за походженням брат Володимир у Свердловській області Росії та небога Катерина з Красноярська, які зневажливо ставляться до незалежницьких прагнень українців і до мови своїх найближчих родичів.

Людина повинна почувати себе незалежною, тому їй потрібна недоторканна власність, яка б забезпечувала її існування. Щоправда, в деяких людей

ця потреба гіпертрофується, і вони починають накопичувати багатства, не зупиняючись ні перед чим, ні перед якими злочинами і не обмежуючи себе ніякою мораллю й доцільністю. Це соціально хворі люди, вони особливо небезпечні, коли в їхніх руках влада. Тоталітарний режим позбавляв людей власності декретами, олігархічний режим це робить через непомірне, хижацьке привласнення здобутків їхньої праці.

Несправедливі соціальні стосунки психічно принижують людину. Тому, скажімо, навіть смертність людей за тоталітарного режиму була набагато вищою, ніж у демократичних суспільствах. Приниження, особливо національне, як це було в так званому Радянському Союзі, нестерпно гнітило людину, а всяке незадоволення, а тим більше спроба протесту оцінювалася як ворожі дії. На словах — була мовби цілковита рівноправність, супроводжувана нібито безкорисливою допомогою чільної нації, а насправді... Пригадую, десь у 80-х роках минулого століття я, перебуваючи в Белграді (Сербія), завітав на Міжнародну виставку-ярмарок книги в павільйон Радянського Союзу. Павільйон містився в двох залах, заставлених стелажми. Став шукати видання Української РСР і знайшов — аж п'ять книжок у кутку, дві з яких були російською мовою. Мовби хто відхаркався і плюнув мені в обличчя. Таких принижень, які топчуть національну гідність людини, не раз довелося зазнати авторові спогадів від російських колег по науці і навіть від служителів російської церкви. Це було узвичаєне ставлення метрополії до своєї колонії. Атавізми цього ставлення подекуди збереглися й донині в нашій уже незалежній державі.

Брехня раниць душу людини, але ї підточує режим, який користується нею. Брехня породжує несправедливість, несправедливість викликає протест.

Вразлива людська психіка, крихкий людський організм, і водночас у них приховані незмірні можливості психічного й фізичного спротиву й самовідновлення. Так автор пережив не одну підступність московських чиновників у науці — і не зневірився, не розчарувався в житті. Йому також вдалося подолати повну глухоту й вестибулярну захворюваність. Останньому, зрозуміла річ, великою мірою сприяло піклування лікарів, але без віри людини в своє одужання, в перемогу над хворобою навряд чи саме медичне лікування виявилось б успішним. При цьому треба розуміти, що лише духовно багата людина, у якої процеси в мозку (100 мільярдів нейронів і безліч відростків від них, за Д. Куном) великою мірою гармонізовані, здатна на це. Така людина не розгублюється перед так званими невдачами. Як літературний приклад такої людської витривалості мені тут пригадується Григорій Многогрішний — головний герой роману Івана Багряного «Тигролови».

У спогадах глибоко зачеплена психологічна проблема стосунків між поколіннями — між дітьми й батьками, між онуками й дідами. Якщо інструмент зношений, ми обережно поводимося з ним, щоб його часом не вивести з ладу. А якщо людський організм, буває, зазнає неминучих вікових змін, ми можемо не вірити цьому. Тим часом людину похилого віку, тим паче хвору, треба розуміти й пристосовуватися до її стану. Адже старість для кожного з нас неминуча, і як ми поставимося до своїх батьків, так наші діти, онуки

можуть поставитися до нас. Тому не випадково автор стільки уваги приділяє розповіді про останні роки своєї 90-річної матері.

Життя проходить у стосунках, у спілкуванні з людьми. Щоб тебе розуміли, треба розуміти інших. І конче треба з'ясувати для себе: для чого я в цьому світі живу? Щоб тільки пожити в своє задоволення? Ти подумав лиш про себе, а круг тебе такі самі люди, як і ти. Якщо так усі поставляться до свого призначення на землі, то за чий рахунок буде забезпечене це задоволення?

Як подолати цю, здавалося б, нерозв'язну суперечність? Особливо уважно вчитаймося в останній підрозділ спогадів небайдужого висококваліфікованого спеціаліста-психолога «Духовність — оберіг української нації». Прочитаймо ще раз. Це гуманітарна програма справді української держави. А поки що...

Іван Ющук,
професор, заслужений діяч
науки і техніки України.

Переднє слово

Минуло багато років відтоді, коли я вперше зрозумів, що маю важливий обов'язок перед людьми, перед самим собою – написати спогади про події, безпосереднім учасником яких я був, про оточення – рідних, близьких чи просто знайомих, про яких залишилися незабутні враження в моїй пам'яті, зумовили моє ставлення до всього пережитого й суттєво позначилися на моєму світосприйнятті.

Таке почуття обов'язку підтримували також мої колеги, друзі. Мій співробітник, докторант кафедри психології Г. О. Штомпель якось сказав мені: «Ви не маєте права завершити свою професійну діяльність, не подарувавши читачам спогадів про свій життєвий шлях... Впевнений, що це буде для багатьох не тільки дуже цікаво, але й корисно». «Мирославе Йосиповичу! Дуже радив би вам поділитися з людьми спогадами про прожите. Ось розкажіть, як вам вдається у такому солідному віці зберігати щирість, переконливість ваших думок, почуттів, — сказав якось ректор Острозької Академії – Герой України Ігор Демидович Пасічник. І ще одна людина – відомий український мовознавець, професор, щирий патріот – Іван Пилипович Ющук – одного разу сказав мені: «Я знаю деякі твої праці. Вони – цікаві, оригінальні. Однак вони переважно для науковців. Дуже радив би тобі подумати над тим, як це зробити доступним широкому колу українських читачів. Напиши щось на кшталт

спогадів... доступною для багатьох читачів простою мовою. Не сумніваюся в тому, що це буде цікаво».

А ще хочу згадати про свого друга Івана Пасемка, відомого в Україні та за її межами літературознавця, автора низки монографічних праць, серед яких найбільш визначною є «Українство: світові обшири» (Пасемко Іван. Українство: світові обшири. Есеї, статті, розвідки. – Тернопіль, Джура. – 2010). Іван добре знав моїх рідних, родичів, наші внутрішньородинні стосунки і з неабиякою цікавістю слухав розповіді про них. Якось він сказав, що почуте від мене не можна покинути, віддати забуттю: «Ти повинен про це написати спеціально: адже це – готові і вельми цікаві історії про наші українські будні. Обов'язково напиши!».

Ось деякі із тих спонук, що постійно нагадували мені про необхідність напруженої, наполегливої праці над «Спогадами». Адже час невблаганно біжить і можливостей зреалізувати подібний план усе менше й менше.

Попри зазначене, все-таки основною, нездоланною спонукою до написання «Спогадів» слугував мій внутрішній бунт проти неправди, брехні, несправедливості, жорстокої кривди. А ще бажання хоч якось заступитися за тих, кого зневажають, принижують. Серед усього цього жалюгідного мотлоху особливу огиду викликають брехня, а також приниження людської гідності, що межують із садистськими намаганнями фізичної розправи з жертвою, прагненням знищити її.

Не знаю, скільки правди, а скільки фантазії в моєму бунті проти несправедливості, брехні та образи. Можливо, одна із причин в тому, що в сім'ї ще до

мого народження мене вважали небажаною дитиною. До мене в сім'ї вже надто багато було дітлахів: я – «не запланований» – мав стати дев'ятою дитиною: у батька від першого шлюбу було троє дітей та з моєю мамою шестеро. До мене у мами народилося 5 дівчат. Правда, перші двоє дівчат-близнят прожили недовго – усього 4 та 7 днів.

Вважалося, що дев'ята дитина за інерцією чи за «звичкою» теж може бути дівчиною.

У ті часи за традицією дівчата в сім'ї вважалися мало не стихійним лихом: адже дівчат при одруженні належало досить солідно «відвіновувати» (давати посаг). Віддаючи дочку у «невістки», батьки мусили наділяти їм поле, дарувати корову чи телицю, меблі тощо. У той же час хлопців приймали в зяті зі значними «пільгами». А коли син ще й мав якийсь фах, приміром, був кравцем, шевцем чи слюсарем, то його придане могло бути майже символічним.

Пригадую, з яким жахом я сприймав те, що під час одруження найстаршої дочки батьки повинні були віддати як посаг кілька ділянок поля, телицю, швейну машинку та ще й шафу, не кажучи вже про різний одяг: вишивані сорочки, квітасті спідниці, коралі...

Через багато років мама розповіла мені, що під час вагітності мною вона прийняла рішення позбутися з допомогою абортів чергової дитини, яка, на її думку, як і п'ятеро попередніх дівчат, теж могла бути дівчинкою. Я зрозумів тодішні мамині наміри, хоч загалом було дуже сумно усвідомлювати те, що лише випадкові обставини обертали мене від небуття. Мама розповіла мені, що тато дуже просив її народити

дитину, запевняючи її, що цього разу, нарешті, буде хлопчик. Мама сумнівалася і одного дня таки відправилася в районний центр з рішучим наміром позбутися небажаної дитини. Та перш ніж звернутися до лікаря, вона пішла до церкви, щоб просити в Господа Бога прощення за гріх, який мала намір скоїти. Все життя мама була віруючою людиною, і її віра належним чином позначалася на її поведінці, конкретних справах, вчинках. Однак цього разу гору взяли буденні життєві міркування та розрахунки.

І все ж, дякуючи Богу, я побачив світ. Мама розповіла мені, як того трагічного дня вона молилася, плакала й щиро просила Господа допомогти їй у невимовній скруті. І сталося те, про що мама просила у Всевишнього. Чи то здалося мамі, чи й справді вона почула голос: «Не роби цього! У цій дитині твоя доля, твій порятунок, все твоє майбутнє». Мама одного разу показала мені церкву, у якій завдяки молитві вбереглася від фатального вчинку. Буваючи в цих краях, я іноді заходжу до храму, у якому мама прийняла єдино правильне для нас рішення.

Описані перипетії стосовно моєї появи на світ, яка могла й не статися, очевидно, на підсвідомому рівні, значною мірою зумовили особливості мого ставлення до людей, до різних явищ щоденного буття, і в тих ставленнях, безумовно, наявний елемент бунту проти несправедливості. Можливо, що з цієї причини в моїй підсвідомості все життя й дотепер є відчуття (навіть не знаю, як це назвати) того, що я заважаю навколишнім – як рідним, так і чужим людям.

Подібні відчуття могли формуватись у мене, починаючи з ранніх років дитинства, а також під

впливом ставлень до мене трьох старших сестер, які, як мені видається, не хотіли сприймати мене добре, людяно тому, що так належить, особливо коли йдеться про найменшу в сім'ї дитину. Позитивне ставлення до себе я мусив «заробляти», «відробляти», «інвестувати», робити щось особливо корисне для всіх, аби заслужити схильні, позитивні оцінки своєї вельми «поважної персони». Так було завжди – скільки себе пам'ятаю, починаючи з раннього дитинства, десь з 4 – 5 років. Такі ставлення, егоїстичні очікування старших членів сім'ї, родини, як не дивно, збереглися в них до сьогоднішніх днів: я завжди комусь щось повинен, чогось не додав або дав не те, на що вони сподівалися.

Я й не знаю, чого більше в подібних внутрішньо-сімейних стосунках: доброго чи поганого. І все ж, попри загалом негативний емоційний фон, подібні очікування навколишніх були вельми важливою спонукуючою до вироблення вимогливості в ставленні до себе, готовності хоча б на психологічному рівні бути сильнішим, ніж я на це реально був здатний. Можливо, саме це і є одним з часткових підтверджень думки про те, що життя – це постійна боротьба за існування. Однак у цьому приховується неабияка небезпека: людина, особливо якщо це ще неповнолітня дитина, може не витримати натиску негативних, я сказав би, екстремальних обставин і схибити у своєму розвитку. У такому випадку дитина мусить мати певну, дуже надійну опору, захист, зрештою, мати людину, яка в найскрутніші моменти підтримає, обереже її від лихого. Для мене такою людиною – скільки себе пам'ятаю – була мама. Вона захищала мене від кривд

дорослих, від дошкульних дорікань, принижень. Таке вдавалося іншим лише у випадках відсутності мами вдома. Готовність мами бути моїм захисником я відчував упродовж всього життя, – навіть тоді, коли вона була вже дуже старенькою й фізично немічною людиною, вона намагалася оборонити мене від несправедливості та кривди.

Завдяки матері я долав багато життєвих знегод, перемагав те зло, яке ставало на заваді в моїх намаганнях пробиратись крізь хащі негараздів. Завдяки її строгому, справедливому, оптимістичному ставленню до мене я почувався сильнішим, мені вдавалося перемагати зло не тільки навколо себе, а й у самому собі. Очевидно, саме цим можна пояснити підзаголовок «Спогадів»: «Per aspera ad astra».

Мама допомогла мені на все життя збагнути, що людина – навіть ще зовсім маленька, має щось робити для інших і відчувати, переживати від цього задоволення: комусь допоміг, особливо батькам чи іншим членам родини, чужим; щось зробив гарне, цікаве, — і буде пам'ять на довгий час. Лінощі, ледарювання вона вважала мало не болячкою, хворобою, періодично нагадуючи, що згаяний надаремно час ніколи не повернеш.

Оглядаючись на пройдений життєвий шлях, маю право сказати, що все найкраще в мені – завдяки мамі. Завдяки їй, мені вдавалось упродовж життя й донині долати в собі все те, що принижує людину, її людську гідність, робить її нікчемним створінням. Однак найголовніше, чим я завдячую мамі, це те, що вона виховала в мене любов до Бога й рідної матінки України. Любов до Бога й Батьківщини вона вважала

найважливішими чеснотами, без яких ніхто не може стати справжньою людиною, такою, що недаремно прийшла у цей світ.

Донині пам'ятаю й щоранку промовляю молитву, якої мама навчила мене, коли мені виповнилося приблизно два з половиною роки. Це молитва-звернення до Ангела-охоронця:

Ангеле – охоронцю мій!
Завжди при мені стій –
Як вдень, так і вночі,
Будь мені до помочі!

Приступаючи до творення тексту «Спогадів», чимало часу думав про те, як будувати розповідь. Рішення з'явилося перед самим початком праці: вести оповідання в хронологічному порядку, описуючи те, як крок за кроком я поступово включався у події, які часто повторювались, однак кожного разу по-новому, інакше усвідомлювались, оцінювались мною.

Коли мені йшов сьомий рік, мене віддали у дитячий садок, що вперше був організований у моєму рідному селі Пукові. Вихователькою дитячого садка була місцева вчителька Катерина Тичківська (в селі її називали Катруся Лесьова). Це була вихователька з Божою іскрою в серці. Вона – моя перша й найкраща в житті вихователька та вчителька. Енергійна, талановита, вона завжди з любов'ю, повагою, співчуттям ставилась до всіх дітей.

Коли закінчились заняття в дитячому садочку, вихователька організувала для мешканців села випускний дитячий концерт. Мені вона доручила прочи-

тати вірша під назвою «Хто я?». Вірш був коротенький, але містив вагоме змістове навантаження й мав особливе значення саме для мене:

Хто я ?
Як спитають мене люди, хто я,
Тоді скажу їм, що я – українець щирий,
Український в мене дім...

Вірша я прочитав упевнено, виразно, з належним емоційним настроєм. Успіх був величезний. Довго не стихали оплески. Сусідки казали мамі: «Ваш Миросько прекрасно продекламував вірша – ніби справжній артист».

Мама була дуже вдячна виховательці за те, що та доручила мені виступити саме з цим віршем.

Це був мій перший виступ перед великою кількістю людей. І, мабуть, це стало символічним і добрим початком моїх майбутніх публічних дійств.

I. Перші кроки в світ широкий

Ця подія сталася, коли мені було всього 3 роки. То були мої перші самостійні мандрі у «далекі світи».

Липень 1937 року. Минуло свято Івана Хрестителя. Жнива були в повному розпалі. Я знав, що тато з мамою і старшою дочкою Катериною пішли в поле жати пшеницю. Поле те називалось «нивою за хрестом». Від дому до поля було всього кілометрів зо два. Влучивши момент, коли дві старші сестри – Ярослав та Олімпія, яким мама доручила глядіти («пилнувати») мене, на деякий час забули про свій обов'язок, залишивши одного, я втік з дому і пустився в розшуки мами. Початок дороги я знав досить добре. Туди я часто ходив з кимось із старших по яскраво жовту глину, якою змазували долівку.

Була прекрасна сонячна погода, спека. Повітря було переповнене якимось дивним ароматом, який мені й досі вдається відчути, коли згадую цю першу в моєму житті самостійну мандрівку.

На жаль, добре знайома дорога скоро скінчилася, і я опинився на роздоріжжі в глибокому, розмитому дощами розлогому рові. Я з жахом зрозумів, що заблудився. Стало страшно. Я почав плакати й кликати на порятунок маму. Та замість мами мене почула незнайома чужа тітка. Намагаючись мене заспокоїти, вона взяла мене на руки, спитала, чий я, і пригощила смачною паляницею з яблуками. Опісля я довгий час був дуже вдячний тій людині, яка врятувала мене від біди. Вона, зрозуміло, не могла мене супро-

водити до поля, де жниували, зате доставила мене додому і «здала» сестрам, які, розшукуючи «пропажу», вже встигли добре наплакатись.

Не зважаючи на невдачу, що спіткала мене в першій подорожі, я все-таки не переставав мріяти про самостійні мандрі. Найбільше мене приваблювала подорож до Чортової гори. Це – відома в Рогатинському опіллі гора у формі правильної трапеції, яку видно з будь-якого місця. Та найкраще видно було її з торцевого вікна нашої хати. Правда, відстань до неї була набагато більшою, ніж до поля, до якого я мандрував у спекотну літню днину. Очевидно, тому зустріч з горою відбулася значно пізніше і в компанії старших сусідських дітей.

Цікавість до Чортової гори підігрівалася різними легендами про її виникнення. В одній з таких розповідалося, що гору насипали чорти. Лихі сили, мабуть, розсердилися на мешканців Рогатина за якийсь непослух і вирішили засипати їх землею. Неподалік від Рогатина, поруч з моїм селом Пуків є така ж за формою і розміром долина, звідкіля чорти, мовляв, взяли землю й понесли її вночі на Рогатин. На щастя, не встигли донести: завадили перші півні, і нечисті сили змушені були опустити землю між селом та містом.

Ставши дорослим, під час відвідин рідного села я багато разів побував на цій горі. Все, що тут росте, дуже відрізняється від рослинності навколишніх долин. Свого часу гора була навіть оголошена заповідною зоною. На ній місцеві фармацевти багато років поспіль вирощували лікувальні трави.

Та найбільше з дитинства вабили Карпати. Від мого села до них відстань більше ста кілометрів. Однак, у погожу днину, особливо напровесні, завдяки ландшафту села їх добре видно, коли забратися на найвищу грядку, що обрамляє село з північного сходу і називається Версадками. Назва пішла, мабуть, від поєднання двох слів «верхні» та «садки» (сади). Ранньою весною, коли в долинах було вже тепло, пружинистими, щойно протоптаними, обігрітими першими весняними променями стежками дітлахи босоніж бігали до тутешніх лісів, щоб принести додому хоча б невеличкий букетик з перших квітів – підсніжників або ніжно-блакитних пролісків.

По дорозі до лісу ми зупинялися на Версадках і вдивлялись у блакитну далечінь, у якій вдавалося розгледіти ще вкриті снігом вершини Карпат. Побачені тоді в дитинстві дивовижні далекі обрії час від часу снилися мені упродовж усього життя.

А ще мені дуже подобалося подорожувати з мамою чи татом у гості до родичів. Справжнім святом була для мене подорож з мамою на храмове свято в селі Лучинці, у якому мешкала рідна мамина сестра Марія. Вельми смачними були в тітки святкові страви. Та найбільше мені подобалися ігри з тітчиними донечками Дарусею та Ганнусею. Даруся була молодша за мене на чотири роки, менша – на сім.

Але найцікавішою була історія Лучинецької чудотворної ікони матері Божої. Ікона, яка була в старенького сільського подружжя, раптом оновилася. Звістка ця швидко облетіла всі навколишні села. На честь її в селі побудували красивий великий храм. Ікона стала найбільшою цінністю новозбудованого храму.

Прекрасні були ці подорожі на храмове свято до тітки Марії в село, що лежало досить далеко від мого рідного села. Тітка Марія була найкращою нашою родичкою. Я вважав її своєю другою мамою і зберіг повагу та любов до неї на все життя.

Єдиним моментом, що псував мої святкові настрої, було те, що храмове свято, яке припадає на 28 серпня, нагадувало мені про те, що всього через три дні пролунає шкільний дзвоник і скінчиться така, як здавалось на початку канікул, безмежна благодатна пора.

Інша гостина, у яку я ходив з татом до його найстаршої дочки, моєї сестри Стефанії, була менш насичена подіями. Зате особливо запам'ятовувалась вона дивовижно смачними конфітюрами (повидлами), які готувала сестра. Цю страву зазвичай споживали із спеченою з білого борошна та посипаною маком палиницею. Для мене це були неабиякі ласощі. А ще мені подобалося те, що в Стефанії був великий сад, у якому, крім груш, яблунь, було багато слив, які щорічно давали рясний урожай. Незвичайним було й те, що село, точніше хутір із дванадцяти хат був у лісі і господарські сади з'єднувалися з лісом. Тому хутір називався Лісовим.

II. Школа

Пригадую 1 вересня 1941 року: прекрасна сонячна погода. Такий же настрій у мене та моїх рідних. Усі впевнені, що Миросько вчитиметься добре. Сподіватись на це були вагомими підстави: у хлопчика добра пам'ять, вірші, які вивчали напам'ять старші сестри, він запам'ятовував першим, гарно малював. Дещо гірші були в нього справи з рахунками (математикою). Прекрасно було й те, що вчителькою першокласників була Пані Лесьова — вихователька з дитячого садка.

Пам'ятаю хвилювання й радість, які я переживав, коли мені купили спеціальну таблицю й олівець, який під час писання залишав білі сліди на чорній таблиці (грифельній дошці). Крім того, тато пошив мені із сірого домотканого конопляного полотна торбу («портфель»). У ній, крім просторого відділення для книжок та шкільного приладдя, була велика кишеня для їжі: туди мама вклала хліб з маслом, а також яблука.

Перші три роки навчання в школі промайнули якось непомітно – наче один рік. Улюблена вчителька, гарні оцінки (переважала оцінка «дуже добре», інша «добре» траплялася рідко, а «задовільно» ніколи не турбувала мене).

Одним єдине лихо, яке спіткало мене та моїх однокласників у третьому класі, було те, що нашою новою вчителькою стала інша людина. Вона була сердита й некрасива, кричала на дітей, а іноді й била

палицею-вказівкою по долоні. Це було дуже боляче, а ще нестерпнішим був біль образи та приниження.

У навчанні дітей, у роботі школи в ті роки активну участь брала Пуківська греко-католицька церква. Отець Василь Соловій був освіченою людиною. Парафіяни села заслужено поважали й любили його. Щонеділі та кожного свята від виголошував у церкві дуже цікаві проповіді. Мав чудовий голос, його спів цілком відповідав його прізвищу «Соловій».

Щосуботи отець Соловій мав у школі уроки релігії. Дуже добре пам'ятаю його завжди цікаві розповіді про життя святих, про походження церковних свят, про походження світу, про моральні людські чесноти.

У класі на фронтальній стіні висів хрест, і кожного ранку перед початком першого уроку клас хором промовляв «Отче наш». Останній урок завершувався молитвою до Матері Божої «Богородице діво».

Особливо запам'яталась мені перша сповідь та святе причастя. До цього дійства нас заздальгідь готував отець Соловій, а також батьки. З допомогою мами я вивчив ще декілька молитов, які потрібно було знати для того, щоб промовляти їх як спокуту й покаяння за скоєні гріхи. У день сповіді кожна дитина вперше у житті мала самотійно провести так званий «іспит совісті», пригадуючи все, що в її поведінці заслуговувало на осуд. Це були слова, дії та вчинки дитини, у яких виявлялися її недобре ставлення до навколишніх: рідних, близьких або ж зовсім чужих людей. Під час сповіді через хвилювання я забув сказати священникові про те, що я ображав інших або просто виявляв якісь негативні риси (говорив непра-

вду, вживав непристойні слова, лінувався). Ці гріхи навіть приснилися мені перед днем святого причастя. Тому я зрозумів, що мушу ще раз піти до сповіді, що й зробив наступного ранку перед прийняттям святого причастя.

Минули десятиліття, а я із здивуванням та благоговінням згадую першу сповідь, яка насправді є дуже важливою подією в житті малої дитини. Адже саме сповідь, підготовлення до неї дає дитині можливість усвідомити себе: оцінити свою поведінку, ставлення до інших людей, до навчання та інших обов'язків, до власної поведінки загалом. Це – прекрасна можливість для того, щоб уже з ранніх років привчати дитину до рефлексії, тобто виробляти в неї здатність, уміння бачити себе ніби збоку. Завдяки цьому в дитини поступово формується така важлива риса, як відповідальність.

Цікаві, іноді моторошні спогади залишилися у мене з часів, пов'язаних з війною. Пам'ятаю кінець червня 1941 року, коли радянські солдати поспіхом тікали, покидаючи Західну Україну. Навіть зараз у мене перед очима десятки солдатів, які біжать нашими городами й висмикують з грядок цибулю, моркву, часник. Це тікали так звані «перші совіти». З цього приводу в Галичині був поширений навіть анекдот: коли в одного вуйка (дядька) запитали, котрі совіти були кращі – перші чи другі, він, не замислюючись, впевнено відповів: звичайно, що перші, бо побули в нас усього два роки та й забралися геть. А другі набагато гірші: як повернулися, то тепер вже й не знаємо, коли вони нас покинуть. І нема на то ради».

Пам'ятаю також німецьких солдатів. Коли фронт віддалився на сотні кілометрів від Західної України на схід, у селі почалися звичайні будні: діти навчались у школах, дорослі обробляли свої поля, займалися господарством, ходили до церкви, молодь одружувалась...

Не знаю чому, але після фронту якась частина німців залишалася на наших територіях. Вони на певний час розквартирувались по сільських хатах. У нас теж квартирували два німецькі вояки. Я особливо добре запам'ятав одного з них. Він був високого зросту, мав красиве, хвилясте, світлого кольору волосся і дуже любив дітей. Він іноді брав мене на руки й намагався щось розказувати незрозумілою для мене мовою. Звали його Вальтером. Запам'ятався не лише зовнішній вигляд, а й голос солдата.

Того часу ми розводили в господарстві кролів. Одного разу Вальтер узяв мене на руки, а в іншій руці тримав маленьке кроленя і, лякаючи мене, показував, як він одріже кроленяті голову. Я розплакався, і солдат поспішив заспокоїти мене.

Наступного дня він приніс мені та й усім дітям велику кількість ласощів. Були це апельсини, шоколадні цукерки, печиво, хрусткі хлібці (Zwieback), іще деякі невимовної смакоти ласощі.

За кілька днів Вальтер разом зі своїм колегою покинув наше село. Зрозуміло, що ця подія дуже засмутила мене, а також інших дітей.

З тих пір минуло декілька десятиліть. У школі, в університеті та аспірантурі я вивчав німецьку мову й домігся в цьому помітних успіхів. Тому під час однієї із поїздок до колишньої НДР читав німецькою мовою

цикл лекцій для студентів Pedagogische Hochschule (наші педінститути) в різних містах Німеччини: Берлін, Ляйпціг, Дрезден, Ерфурт, Мюльгаузен, Цвікау та ін. Коли випала нагода побувати в Ляйпцігу, на засіданні ректорату мене представили професорсько-викладацькому складу Інституту. Серед них я побачив викладача, який дуже нагадував мені молодого солдата Вальтера. Правда, тепер він виглядав дуже солідно, а ліве око було у чорній пов'язці. Мабуть, це була сумна пам'ятка про участь Вальтера у Другій світовій війні. Коли він заговорив, я упізнав голос колишнього вояка.

Мені дуже захотілося зустрітися з цим викладачем індивідуально і згадати про давноминуле. Однак, у ті часи індивідуальні, непередбачені протоколом контакти вважалися явищем абсолютно недопустимим, а перекладачі, які супроводили наших фахівців, зобов'язані були повідомляти про таке відповідні «офіційні органи». Я й донині шкодую, що не зміг здолати цей безглуздий бар'єр: адже я добре володів німецькою і міг домовитись з професором Вальтером Фіром (Walter Vier) про індивідуальну зустріч. На превеликий жаль, цього не сталося.

Принагідно ще однин спогад з часів війни. Цей стосується радянських солдатів – червоноармійців-визволителів. Коли настав перелом у ході Другої світової війни на користь радянських збройних сил та їхніх союзників, почався відступ німців на всіх фронтах. Передбачалися можливі активні бойові дії на території нашого села: через село проходила залізниця, а також важливі шосейні траси, що поєднували такі обласні центри, як Львів, Тернопіль та інші. Враховуючи це, батьки вирішили перебути пік бойових подій

у селищі Лісовому в найстаршій татовій дочки Стефанії, про яку я вже розповідав, описуючи свої гостини до неї з татом на свято Воздвиження Чесного Хреста.

Коли припинилися бомбування районного центру Рогатин і фронт перемістився на захід – до передгір'я Карпат, батьки забрали дітей і деякі свої пожитки, щоб повернутися додому.

Своє обійстя, хату ми застали в жалюгідному стані: усе навколо було в екскрементах та блвотинні. Виявилось, що «визволителі» поводитись зовсім інакше, ніж загарбники: якщо німці, перш ніж оселитись у нашій хаті, спочатку збудували туалет, вимостивши цеглинами стежку до нього, то «наші» перетворили оселю, подвір'я й загалом усе довкілля в територію суцільних нечистот. Пам'ятаю, як тато з мамою кілька днів витратили на те, щоб хоч якось повернути до норми нашу хату, подвір'я, комору. Старші діти тим часом з усіх сил намагалися зчистити сороміцькі написи із стін.

Єдиний позитив, який дістався нам від «наших», був велетенський емальований круглої форми котел місткістю літрів на 70–80, у якому згодом ми, діти, купалися. Пізніше цю посудину використовували для приготування великої кількості їжі, що була потрібна під час деяких велелюдних okazій. Приміром, мешканці села позичали в мами котел для приготування холодцю на весілля. За це мамі належались гостинці, до яких входили добрячі шматки весільного короваю, та ще деякі інші вияви ознак вдячності.

Ось такі паралелі. Вони, зрозуміло, не є настільки суттєвими, щоб робити на їх основі якісь вельми поважні висновки. Вони радше засвідчують деякі осо-

близькості звичаїв, традицій різних народів, націй, спільнот, регіонів.

Найголовніше, що я виніс із своїх дитячих років і що зміцнилось, утвердилось у наступні періоди мого зрілого життя, це те, що в кожного народу є щось своє, неповторне – не гірше, не краще, а просто інше.

І ще одне: я давно переконався в тому, що як німецький, так і советський народи були жертвами, заручниками двох монстрів, катів – Гітлера та Сталіна.

Пригадую період, коли нацисти почали вбивати євреїв у Рогатині, а також тих, які мешкали по селах Рогатинського району. Вони звозили до Рогатина євреїв з усіх сіл, а згодом визначали дні знищення їх. Пригадую, як мама із жалем розповідала про одну дуже красиву, ще молоду «жидівку», яка до війни працювала в Рогатині адвокатом і дуже допомагала багатьом невинним людям. В одній із таких жахливих акцій її розстріляли. Тоді говорили, що призначені до розстрілу люди самі мусли викопувати перед собою глибокі траншеї і ставати на самому краю цих власноруч виритих «могил». Деякі розстріляні падали в траншеї ще напівживими. Тому, коли їх засипали, то земля ще деякий час ворушилася. Пам'ятаю, як у мене мурашки по тілу бігали, коли я слухав розповіді про ці страхітливі катування невинних жертв тільки за те, що вони – євреї.

Ці жорстокі дії нацистів до глибини душі обурювали моїх земляків. Навіть найбайдужіші висловлювали упевненість, що «фашистам такі злочини не минуться безкарно». Люди дивувалися і обурювалися, як нацисти, що були представниками німецької нації, яка загалом вважалася віруючою, могли дійти до таких звірств.

III. Чорна смуга дитинства

Ми вже звикли до того, що дитинство – це світ омріяних, майже казкових днів, років, що змінюють один одного і лише поодинокі події дуже рідко видаються сумними. Однак минають роки, і ми переконуємось у тому, що це — всього лиш скороминущі дитячі негаразди, які майже одразу забуваються, і ми із здивуванням та розумінням оглядаємося на ті «дитячі нещастя».

Однак у моєму житті найважчі роки, роки смуту і родинних нещасть припали саме на дитинство. Вже початок 1944 року приніс у нашу сім'ю великий смуток. Це був період у житті на теренах Галичини, коли почалися непорозуміння і взаємна ворожнеча на тлі етнічної належності громадян. Рух ОУН, що загалом був закономірною реакцією українців на зазіхання як німецьких, так і московських окупантів на нашу незалежність, містив у собі неабияку небезпеку. Як то часто бувало, на хвилі справедливого руху українців за незалежність на поверхню спливало оте огидне сміття, яке створювали ті, хто, не знаючи, як прислужитися великій справі і не вміючи практично нічого робити для цього, спрямовували всю руйнівну силу власної нікчемності на посилення ворожнечі між людьми, громадянами, що відрізняються своїм етнічним походженням.

Пригадую сусіда, який згодом багато років працював у нашому селі вчителем; він натякав татові на його польське походження, намагаючись використа-

ти з цією метою будь-яку ущипливу дрібницю. Він, приміром, кілька разів запитував тата, чи скоро наша сім'я «вибиратиметься на Польщу». То він повідомляв татові про страшну подію, яка сталась у сусідньому селі, у якому мешкали етнічні поляки: там бандити зарізали кілька сімей – дорослих і дітей. Прояви цього страшного, потворного екстремізму траплялися в Галичині досить часто.

Затьмарені етнічно зумовленою ненавистю, покидьки, що примазувалися до справедливої боротьби українців за незалежність, забували про те, ким були донедавна односельці як громадяни. Запаморочення від ненависті заважало їм пам'ятати, що наш тато був одним з найкращих у Рогатинському повіті майстрів – закрійників: він навчив десятки пуківських хлопців кравецької майстерності.

Упродовж багатьох років тата поважали люди всього села. До нього зверталася з проханнями місцева інтелігенція. Він шив спеціальний церковний одяг для отця Соловія, шив для нього, а також для всіх членів його великої родини звичайний одяг.

Директор школи Михайло Верес та його дружина пані Вересова з дочками теж були постійними замовниками тата. Раніш у селі до тата ставилися шанобливо, з підкресленою повагою, постійно звертаючись до нього «пане майстре», а до мами «пані майстрова».

Куди ж ділася зовсім недавня повага й визнання заслуг тата перед односельцями? Та хіба до снаги відповісти на таке запитання сусідському вчителю, отому виродкові, який разом зі своїм молодшим братом били рідну матінку? Бачив я це на власні очі. Очеви-

дно, за це, як і за хамське ставлення до сусідів, зокрема, й до мого тата, Господь справедливо покарав його: під час будівництва нової хати він ніс мішок з цементом і нагло помер на сходах. Тоді йому було всього 39 років!

На жаль, у періоди смуту й безладів забуваються не тільки сучасні, а й давніші заслуги людини перед своїми земляками. Старші люди села добре пам'ятали, як будувався народний дім. Всю цеглу, яка була потрібна для спорудження народного дому, до останньої цеглини випалили мій тато та дід Антон (він теж був кравцем).

Після цього життя не стало кращим. Особливо гостро це відчував я: мене на кожному кроці ображали, обзивали, навздогін мені кричали оте образливе «Поляк! Поляк!». І супроводились ці крики похабними пісеньками нашвидкуруч і ніби на замовлення спеціально спотвореними для того, аби принизити мене, довести, ніби я – гірший за інших дітей. Зі мною не хотіли дружити сусідські діти. На щастя, не можу сказати цього про своїх однокласників. Вони розуміли мене і, очевидно, співчували. Особливо прихильно ставилась до мене моя однокласниця Марійка Маричина, яка належала до шанованої в селі сім'ї. У дні смуту вона навіть частіше стала заходити до мене по дорозі до школи. Я донині вдячний цій прекрасній людині. Вона стала єдиною на світі дівчиною, жінкою, кохання до якої я проніс крізь усе своє життя.

На жаль, сталося так, що наші життєві дороги розійшлися. Марійка раніше за мене закінчила Львівський медичний інститут і стала фармацевтом. За традицією вважалося, що, закінчуючи навчання, дів-

чина повинна була одружуватися. Так сталося і з Марійкою: мати негайно видала її заміж за лікаря, побоюючись, щоб дочка не засиділась у дівках, як то було колись з нею самою: Марійчина мама одружилася дуже пізно, десь аж у 36 років з парубком, що був молодший за неї на 10 років. Для тодішнього села це вважалося зовсім ненормальним явищем. Коли Марійка одружилася, я залишився одним на все життя – без моєї єдиної, омріяної.

Періодично мені снилося Марійчине весілля, і я прокидався серед ночі, гірко схлипуючи, і довго не міг заспокоїтись. Такі сни навідувалися до мене ще багато-багато років, поки біль непоправної втрати потрохи втамовувався. Рана ця ятрилась десь до того часу, коли мені виповнилось 50 років!

Довгий час я намагався знайти дівчину, схожу на Марійку. Одного разу здалося, що, нарешті, знайшов ту, яка могла мені хоча б якоюсь мірою замінити Марійку й стати моєю дружиною. Однак схожість виявилась оманливою і лише зовнішньою...

Погано ставились до мене й деякі дорослі сусіди. Неподалік від нашого дому мешкала потворно страшна і люта баба Гандзя Петренькова. Вона не тільки всіляко ображала мене як «поляка-бамбуляка», а й дійшла до того, що одного разу побила мене заступом. Я був увесь закривавлений. А коли мама заступилась за мене, то та сказала, що й мамі вона може влаштувати таке ж побоїще. Від цієї істоти не можна було очікувати нічого доброго. Досить сказати, що у своїй скаженій люті вона доходила до того, що біла навіть свою стареньку німічну матір.

У будь-яких, навіть найменших непорозуміннях, які виникали між мною та моїми ровесниками, майже завжди винуватцем вважали мене, що ставало приводом для жорстоких розправ наді мною. Жив по сусідству з нами страшний чоловік – Микола Мудриків. Його дочка-одиначка, яка була недорозвиненою, вередливою, часто божевільно верещала і звинувачувала мене в тому, ніби я щось відібрав у неї чи вдарив її. За це її тато, що був втіленням сатанинської люті, накидався на мене й бив, поки я знесилений не падав на землю.

А ще пам'ятаю один страшний випадок, який я сприймав як вияв дикої несправедливості і зневаги до мене. Сусідський хлопець, що був старший за мене на три роки (називали його Вурдієм), без всякої на те причини вдарив мене каменюкою по голові. Від удару на голові вискочила величезна гуля, яка дуже боліла й кровоточила.

Мене, побитого й поваленого в болото, пойняла така гірка образа, що я довго не міг заспокоїтись. Паморочилось у голові, текла кров. Я конвульсивно ридав, повторюючи ті самі слова: «Чому? За що, Боже! Чому ці люди так ненавидять мене? Чому хочуть знищити мене?». Я молився й просив Бога допомогти мені піднятися з болота. Ця страшна подія запам'яталася мені на все життя як дикий вияв безмежжя нелюдської жорстокості й приниження гідності беззахисної дитини.

Єдиною моєю заступницею в усіх цих нещастях залишалася мама. Що стосується тата, то його сусіди встигли так залякати, принизити, що він уже боявся заступатись за своїх скривджених дітей.

У ті часи я постійно відчував, що всі сусіди ніби змовилися між собою про те, щоб не дати мені жодних можливостей вижити. Я боявся виходити з дому, бо на кожному кроці мене підстерігали одні нещастя. І так тривало довгий час. Зникло бажання ходити до школи. Єдиною розрадою було для мене малювання, у якому я досягав дедалі помітніших успіхів. Цим дуже тішилася мама, плекаючи надію на те, що, можливо, колись я стану художником.

Уміння малювати згодом проявлялося все більш виразно. А коли я навчався у старших класах, то став відповідальним за художнє оформлення загальношкільної газети. Це дуже тішило мене, оскільки давало підстави усвідомлювати, що я теж чогось вартий, щось умію, а в дечому можу навіть більше, ніж мої однокласники. Але самоствердження та визнання прийшли набагато пізніше. А до того часу ще треба було якось дожити, «дотягнути».

А нещастя, неначе змовившись між собою, одні за одними насувалися на нашу сім'ю. 5 вересня 1944 року НКВД арештувало мого старшого брата Михайла – одного із трьох татових дітей від першого одруження. Хлопцеві тоді було 22 роки. Звинувачували його в особливо тяжкому злочині – у співпраці з УПА. Трибунал військ НКВД засудив його до 15 років перебування у виправно-трудовах таборих та позбавив будь-яких громадянських прав терміном ще на 5 років.

Знуцання над братом були такими жорстокими, що він не міг довго витримати катувань і 21 листопада 1946 року помер у засланні. Пам'ятаю, коли мама одного дня прийшла з Рогатина, куди Михайла

перевели із Станіславської тюрми, вона дуже плакала. Мама не одразу змогла пізнати Михайла: набрякло від постійних побоїв землистого кольору обличчя; він ледь міг іти при підтримці тих, хто вивів його на тюремне подвір'я, щоб влаштувати зустріч з мамою. Для мами Михайло був наче рідною дитиною. Коли померла його мама, малому виповнився всього 1 рік. Тому він сприймав мою маму як рідну.

Після цього трагічного побачення кілька десятиліть ми нічого не знали про Михайла. І лише 27 жовтня 1992 року, коли розвалилася тюрма народів, так званий Радянський Союз, ми отримали документ про його реабілітацію. На превеликий жаль, ми нічого не довідалися про місце поховання Михайла. А, можливо, його й не поховали – як це належить за християнськими традиціями. Адже наші «визволителі» були войовничими атеїстами. То навіщо їм якісь традиції? Видно, це так передбачалось у відповідності з цинічним, фальшивим гаслом червоних катів, яким вони безсоромно величалися і верещали на весь світ: «Никто не забыт, ничто не забыто!». Мабуть, усе це йшло в єдиній упряжці із законами тодішньої найнай-найдемократичнішої у світі сталінської конституції 1936 року?!

У діях катів не було нічого незвичного: всі їхні безчинства давно вже були спрямовані на знищення українського народу. Адже в ті сорокові роки не минуло вже й так багато часу з тих пір, коли під фанфари «велікава сталінського закона» так звана советська власть влаштувала геноцид українського народу, цілеспрямовано вчинивши в 1932 – 1933 роках нечуваний в історії людської цивілізації голодомор.

Пригадую, як мені, учневі 6-го класу, доводилось вивчати напам'ять вірш Джамбула Джабаєва «Великий сталинський закон». Ще тоді я відчував, що так звана «советская власть» це – покрита бронею брехні злочинна система, для якої людина, мільйони людей не являли жодної цінності, а фарисейські моральні кодекси страїтелей каммунізма слугували приховуванню цинізму брехливо-облудної московської комун-більшовицької імперії зла.

На жаль, у ті роки становище нашої сім'ї в селі не покращувалось: мене, як і всіх членів сім'ї, й далі зневажали, дошкуляли нашому татові, завдавали багато клопотів мамі. Найболючіше було те, що сусідські діти з намови батьків ігнорували мене, придумували образливі прізвиська, били. Я постійно залишався самотнім. Втіху знаходив в іграх з кошенятами та цуценятами. А ще змушений був гратися в ігри, які не передбачали партнера. Тривалим моїм захопленням стало «будування будинків». У цьому мені сприяло саме розташування нашої садиби. Нижче хати та господарських будівель був просторий сад, який майже навпіл перетинав потік. Це був невеличкий струмок, що брав початок унизу плоскогір'я, яке зі сходу оточувало сусіднє село Чесники. Струмок пролягав глибоко між розлогими берегами. Під час весняного танення снігів та сильних літніх злив він перетворювався на глибоководу бурхливу ріку, та незабаром знову ставав невеличким потоком, що привітно дзюрчав у глибоких берегах. На цих берегах я й займався своїми будівельними іграми. Я старався протягом дня збудувати якнайбільше, вирізаючи в березі «кімнати», «кухню».

Вранці я з нетерпінням побіг до берега, щоб продовжити незавершене «будівництво». На жаль, усе зроблене мною напередодні якась нечиста сила зруйнувала дощенту. Довго я плакав над руїною. Я здогадувався, хто був шкодоробом, але не міг нічого вдіяти, бо не мав переконливих доказів. Та хоч би й мав, то не міг би скористатися ними, передбачаючи, чим це могло скінчитися для мене.

Долати самотність допомагала схильність до фантазування, придумування різних, незвичних для інших дітей ігор. Намагався придумати щось таке, аби мені не могли зашкодити мої недоброзичливці. Дуже подобалось залазити на високі дерева й будувати там гнізда. На високому дереві я почувався досить захищено, бо знав, що не кожен хлопчисько, навіть старший од мене, зможе залізти так високо. Там, у високому гнізді, я почувався якоюсь диво-птахою. А птаха обов'язково мала співати. Це в мене виходило зовсім непогано. І досі пригадую ці події з далекого дитинства, чую пісню, яка тоді мені дуже подобалась і за змістом була вельми близькою до тодішньої ігрової ситуації.

У лісі влітку я би жив,
У лісі влітку рай.
Повітря тепле, тінь дерев
І холодний ручай.

Співаючи, я хотів, аби мене почули сусіди. Пам'ятаю одного із сусідів, якому дуже подобалися мої дитячі забави. Він доброзичливо та жартома запитував мене, коли він знову зможе почути, як я співаю. І я був щасливий...

Траплялися й дуже прикрі події. Пригадую один із передноворічних днів, коли я приніс із лісу дуже красиву ялинку. Був пізній вечір, і я не хотів заносити ялинку до хати. Подумав, що вранці здивую своїх рідних чудовим деревцем. Вранці я прокинувся і мерщій побіг по ялинку... Побачене мало не довело мене до неприємності: красиве деревце якась зла личина порубала на дрібне гілляччя. Я довго й безутішно плакав. Мама ледь заспокоїла мене й пообіцяла, що попросить родича, аби той привіз іншу ялинку, щоб діти мати втіху на Різдвяні свята та Новий рік.

Клопоти, нещастя, наче змовившись між собою, щоразу приносили нові й нові причини для розчарувань. Згадую осінь 1945 року. У післявоєнні роки мої особливі турботи були пов'язані із взуттям. Згадується жовтень цього року, коли настали холодні дні. Трава зранку вже покривалася памороззю, а в мене жодного взуття. Доводилось бігати до школи босоніж. Однак дедалі ставало холодніше, і мама потурбувалася, щоб найближчими днями взути мене хоча б у які-небудь «чоботята». Минуло днів десять, і сусідський швець «злабудав» (зробив сяк-так – абияк) для мене чоботи. Вони здавались мені найкращими у світі: червоного, а, радше, рудого кольору, домашньої маминої виправки теляча шкіра (бідні мамині руки – чого їм тільки не доводилось робити!!!). Товстелезна підощва, виготовлена якимось дивом із автомобільної покришки. Достатньо місткі, тож я міг взувати ноги, загортаючи їх у теплі онучі.

Взувши новісінькі чоботи, я відчув блаженство і щасливий вигнав корову пастися в сад, що був поруч з обійстям. Коли пригріло сонечко, мені стало душно.

Крім того, з міркувань ощадливого носіння нових чобіт, я роззувся, поставивши поруч з гойдалкою свій неоціненний скарб. Минуло небагато часу, і я жажнувся: моїх чобіт наче й не було на світі. Я плакав, кричав, бігав скаржитися мамі. Однак усі мої пошуки виявились марними: хтось жорстоко, по-бандитському познущався з мене.

Від лиха, що трапилось зненацька з моїми чобітьми, якоюсь мірою мене виручила тітка Анна – рідна татова сестра: вона подарувала мені свої жіночого фасону черевики, які я змушений був носити тривалий час.

Вкрадені якоюсь злою личиною чоботи багато-багато років снилися мені, і я часто прокидався з затиснутими кулаками, аби не випустити з рук віднайдені чоботи. Я й досі не можу збагнути, хто міг так жорстоко вчинити зі мною...

Однак, на щастя, серед сумних і, здавалось би, безпорадних обставин траплялося щось обнадійливе. Серед злих і ворожо налаштованих проти мене людей були ті, кому я вдячний усе життя. Навіть зараз, коли ці люди вже давно відійшли у вічність, я згадую їх, як оті поодинокі промені справедливості й добра. Такою людиною була наша сусідка Катерина Панькова. Вона була найстаршою сестрою в багатодітній сім'ї (усього семеро дітей). Для молодших братів і сестер вона була як мати. Завдяки їй менші діти не так сильно відчували гіркоту сирітства. Мабуть, за доброту, за турботливе ставлення до молодших братів та сестер Господь подарував їй довге – майже 100 років – життя без хвороб, із світлим психічним здоров'ям, доброю пам'яттю.

Були в селі також люди, які зігрівали мою віру в те, що серед отого жахливого загалу є ті, хто має свою власну думку, своє добре ставлення до інших, ті, хто не може нехтувати власною гідністю і топтати людську гідність іншої людини.

Поволі тягнулись у смутку дні, місяці, роки... Іноді з'являлись на якусь мить «contraspemspere'ні» сподівання на кращі часи. І все ж найгірше було попереду. У 10 років мені довелося пережити всю гіркоту людського нещастя. Епіцентром чорної смуги дитинства стало для мене 13 лютого 1945 року.

Тоді я навчався у 4 класі. Коли скінчився останній урок, я, відчуваючи щось недобре, поспішив додому. Причиною неспокою були події, що сталися вдома з самого ранку. У цей день татові передали, що він повинен піти до сусідів, які мешкали недалеко від нашого дому, де шитиме одяг для «наших». Так називали вояків бандерівського підпілля. У тата вже тоді були ознаки психічних порушень в емоційній сфері, зокрема, постійний страх, що ось-ось станеться щось найстрашніше. Пам'ятаю, як мама постійно, але безуспішно заспокоювала його. До неспокою того злочасного ранку додалося ще й те, що з криниці сусідів, де ми багато років брали воду, тато разом з відром витягнув гвинтівку, яка потрапила туди, мабуть, випадково. Однак, татові здалося, що це хтось спеціально влаштував так, аби звинуватити його в тому, що він переховує зброю. Намагання мами переконати тата, що все це йому так видається, були марними. Пам'ятаю, як тато нервово, напружено бігав по обійстю, ніби шукаючи якогось виходу із скрути. Сталося так, що мама того ранку пішла в справах

у Рогатин, старших сестер теж не було вдома, я ж пішов до школи. Тато зостався сам. Його нервові напруження і страх були такими сильними, що він не зміг піти до сусідів, аби зайнятись шиттям.

Коли я поспішав з уроків додому, почув, що якась незнайома жінка голосно запитала іншу: «Ви чули, що сталося у селі? Чоловсків Юсько повісився!» Ці слова пролунали, як страшний вибух, в якому зібралися усі нещастя. Спотикаючись, я побіг в одну з бокових вуличок, куди рідко ходили люди, щоб не зустрічатися ні з ким. Боявся підходити додому... На подвір'ї були сусідські чоловіки, а в хаті на одному з ліжок лежав мертвий тато... Голосила тітка Настя – татова рідна сестра. Незабаром додому прибігла мама.

Що творилося далі, не пам'ятаю. Я з надією чекав ночі. Хотілося, щоб усе це страхіття минулося як найшвидше.

Наступив день поховання тата. Похорон не міг бути таким, як це буває, коли людина помирає природною смертю. Його ховали як самогубця. Домовину поклали на воза, куди посадили й мене. Священника, зрозуміло, не могло бути. За домовиною йшла мама з дочками і ще хтось з найближчих родичів. Однак більшість родичів не прийшли на похорон, виразивши цим свій осуд того, що скоїв тато.

Коли віз із домовиною наближався до школи, я боявся, щоб мене ніхто не побачив.

Було це 15 лютого 1945 року, свято Стрітення. Небо було темно-сірим, і лише час від часу пробивалися сонячні промені – як натяк на те, що нещастя не може тривати вічно.

Місце, де поховали тата, жахнуло мене: це був самісінький край цвинтаря упритул до межі, за якою починався стрімкий обрив.

Після цих страшних подій у мене почалася глибока депресія. Не пам'ятаю, як після смерті тата я повернувся до школи. Спочатку всі мовчали, а потім почалися знущання: до попередніх прізвиськ, образливих викриків навздогін, додавали ще й ті, котрі були пов'язані з трагічною долею тата. Це тривало багато років. Я сприймав усе це як найстрашніші знущання, бажання злих людей принизити, розтоптати мене.

Я став пропускати уроки, погіршилася успішність. А навесні у гарну погоду в торбу з книжками брав якусь їжу й відправлявся в поле, а повертався додому приблизно в ту пору, коли діти йшли зі школи після закінчення занять. Зрозуміло, що тривати так могло лише до певного часу, поки про мої мандри стали здогадуватися мої домашні. Мама мене розуміла і не сварила, а заспокоювала, запевняючи, що все поволі забудеться, тому треба звикати до того, що сталося. Однак звикати було дуже важко. Особливо сумно було у Великодні свята. У селі за традицією в цей день люди збиралися на могилах своїх рідних, куди запрошували священника для відправлення молебнів за упокій душ померлих. Робити цього ми не могли, оскільки правити богослужіння за самогубців вважалося великим гріхом. Тому на могилі тата такі дійства ніколи так і не відбувалися. І лише через багато десятиліть, коли з'ясувалося, що насправді тато став жертвою бандитського злочину, ми поставили на його могилі хрест. Сподівання мами, її запевнення

у тому, що поволі все якось налагодиться, згодом дедалі переконливіше підтверджувалось. Головним у її сподіваннях було розуміння того, що лише наполегливою працею, досягненнями в навчанні діти зможуть здобути заслужену повагу серед людей. Тому для найстаршої дочки Катерини найважливішим вважалося оволодіння традиційною родинною професією. І вона поступово стала однією з найкращих майстринь у селі. Як і колись у тата, у неї теж з'явилися учениці. Середня дочка Олімпія, якій подобалася вчительська професія, здобула вищу педагогічну освіту. Знайшлася справа й для наймолодшої дочки Ярослави. Як колгоспниця, вона не мала жодних прав на вільний вибір свого життєвого шляху. Її, як і всіх колгоспників, навіть позбавляли права на паспорт. Найскладніше було розірвати ланцюг феодалного колгоспного рабства. З великими труднощами Ярославі все-таки вдалося це зробити, вирватися із села й скінчити курси садоводів.

Та найбільші сподівання мама пов'язувала з моїм навчанням. Вона систематично контролювала мої шкільні справи, стежила, щоб я не пропускав уроків. Постійно ходила на загальношкільні та класні батьківські збори. Її старання дали очікувані результати. Якщо у 5 – 6 класах у мене ще були деякі проблеми з окремих предметів, то у 7 я був уже достатньо успішним учнем. У наступних 8 – 10 класах я став одним з кращих учнів класу. Мама була дуже задоволена моїми успіхами, високими позитивними оцінками, похвалами вчителів на мою адресу. З класу в клас налагоджувались мої стосунки з однокласниками. Їм подобалось моє почуття гумору, вдалі порівняння, за-

уваження, жарти, що стосувалися різних подій у житті класу. Я виявився здібним імітатором. Тому учні часто просили мене то «показати хімічку», то прочитати вірші так, як це робила прекрасна вчителька української мови та літератури Марія Степанівна Яблунівська.

Добре впливала на мої стосунки з однокласниками моя постійна участь в учнівських виставах, які ми готували разом з вчителями.

Вельми позитивно позначилась на моїх стосунках з однокласниками участь у загальношкільному хорі, та особливо сольне виконання українських народних пісень, зокрема, таких, як «Чорнії брови, карії очі», «Вечір надворі» та інших. За виконання цих пісень на сільських концертах зал винагороджував мене тривалими оплесками. Мамині подружки висловлювали своє захоплення, називали мене «справжнім артистом».

Загалом шкільне життя проходило десь у межах тодішньої норми. Ми вивчали історію, яка, як з'ясувалося згодом, мала дуже віддалене відношення до історичної правди. Уніфікована, з дотриманням партійних вимог про неодмінне посилення на «історичні» партійні рішення література була препарована комуністично орієнтованим баластом. Справу рятувала висока майстерність окремих учителів, їх любов до свого предмета, повага до учнів, уміння відшукувати та належно оцінити в літературних творах людяне, справжнє.

Та ось настав жахливий день, яким нас періодично лякали, нагадуючи, що ми, випускники 10-го класу, щоб отримати атестат зрілості, мусимо усі до

одного стати комсомольцями. У той час саме слово «комсомолец» звучало якось непристойно, відлякувала сама думка про те, що хтось змусить нас стати «гідними членами ВЛКСМ».

Дирекція школи розуміла, що серед випускників не знайдеться добровольців на те, щоб першими вступити до комсомолу. Тому було прийнято рішення про одночасний вступ цілого класу. У той зловісний день були відмінені усі уроки, крім початкових класів. Увесь педагогічний колектив зібрався в нашому класі. На дошці написали зразок заяви, і директор сказав, що не випустить жодного учня з класу, поки всі не напишуть заяву. Особливо старався комсорг школи Соколік. Виглядав він дуже непривабливо: постійно був червоний, мабуть, весь час зловживав алкоголем. Він доходив до того, що декого насильно хапав за руку і намагався «спільно» виводити заяву.

Був у Соколіка у цей день й інший дуже поважний обов'язок: супроводити учнів у туалет – адже нас закрили в класі до вечора.

Залякуваннями, погрозами вчителі зламали опір класу. Ми зрозуміли, що виходу немає. Залишалось одне: погодитись з гвалтуванням волі випускників. Скаржитись було нікому. Згодом з'ясувалось, що ця акція проводилась одночасно в усіх випускних класах Рогатинського району.

Такий «вступ» став одним з найбільш жорстоких гвалтувань комуністичними монстрами, жертвою чого стали діти.

Подібною до цього «добровільно вступу» в комсомол була ще й фальшивка про безоплатне навчання. Насправді, у роки, коли я навчався в старших кла-

сах (1948 – 1951 рр.), обов'язкова плата за навчання становила величезну суму – 200 карбованців за один рік. Для мами, яка на трудовні отримувала кілька копійок, це був непосильний тягар. У разі несплати учня не допускали до уроків. Пам'ятаю, як мені доводилось допомагати мамі. Щотижня або й двічі на тиждень я їздив у районний центр, де за кілька карбованців продавав вершкове масло і таким чином вносив хоч якусь частку до отої фантастичної суми. Крім того, після закінчення 9 класу цілі канікули працював у полі, вимірюючи площу, яку обробляли за день колгоспники.

Отримання атестату зрілості стало єдиним засобом уникнення від феодального колгоспного рабства, не потрапити до комуністичної пастки і, можливо, здобути вищу освіту.

На цей час Західна Україна мала вже чималий досвід розбудови комуністичного раю, до якого силоміць заганяли всіх.

Особливо потворними були так звані «вибори» до Верховної ради СРСР. Було це 9 лютого 1946 року. Народ насильно зганяли на виборчу дільницю в супроводі озброєних загонів так званих «яструбків». Декого з мешканців села кидали в підвал Народного дому. З іншими, найбільш неслухняними розправлялися по-бандитському чи по-хуліганськи: найбільш поширеним було таке шкодоробство, як руйнування печей. Це завдавало селянам неабияких клопотів, особливо тоді, коли це робили взимку.

Трьома роками пізніше, у 1949 році комуністична влада вирішила створити в Галичині ще один «рай» під назвою колгоспи. Згадую понурі обличчя

селян, які ніяк не хотіли змиритися з насильницькою колективізацією. Наче зараз бачу маму, яка плаче, думаючи про ті поля, які вона разом з татом упродовж десятиліть купували, щоб було чим «відвіновувати» (давати посаг) дітей.

Опір колективізації в Галичині підсилювався розповідями про колгоспи українських селян, на яких після «великої перемоги» звалився ще й великий голод 1946—1947 років. Колгоспники східних областей України, переважно Житомирської, Вінницької та Проскурівської, тисячами приїздили в Галичину, щоб обміняти якісь домашні речі на картоплю, борошно, квасолю. Дехто з молодих людей влаштувався тимчасово на роботу до селян, яким потрібна була допомога по господарству.

Пам'ятаю, як у той час з'явилися саркастичні куплети про колгоспний рай:

Мала баба козоньку,
Дала до колгозоньку,
Сама сіла на граблі
Та рахує трудовні.
Або ще таке:
А в Расеї хорошо! Хочеш їсти – нема шо:
Ні корови, ні свині – тільки Сталін на стіні.

Скоро й наші селяни переконались у гіркоті цих не вельми художніх, але таких правдивих «поезій».

Попри всі злигодні, нещастя, минали рік за роком, і я, нарешті, отримав атестат зрілості. Я не був відмінником, але оцінок «відмінно» та «добре» було в документі порівну. Це давало підстави сподіватися на можливість навчання у вищому навчальному закладі.

IV. На шляху до професійного самовизначення

Найбільше моїй мамі хотілося, щоб я став лікарем. Однак вступ на лікувальний факультет Львівського медичного інституту зовсім не збігався з моїми особистими бажаннями, уподобаннями. Розуміючи, як то важливо, почесно бути лікарем, я, однак, ніяк не міг уявити себе в цій ролі: боявся ран, крові, трупів. З жахом слухав розповіді студентів медінституту про практичні заняття в «анатомках». І я припинив вступні іспити.

Коли я з «нічим» повернувся додому, мама була у відчаї. Довелось влаштуватися хоча б на якусь роботу. Одразу пощастило: мене 17-річного хлопчиська призначили учителем семирічної школи, що всього у 12 кілометрах від мого рідного села. Там я працював один рік, викладаючи різні предмети.

Не можу сказати, що вчительська праця одразу припала мені до душі. Адже не було жодного педагогічного досвіду, крім того, який я міг почерпнути, пригадуючи роботу кращих моїх учителів. Правда, було і щось симпатичне в учительській праці: приємно було, коли до мене зверталися на «Ви» й називали «паном учителем».

Очевидно, цей рік учителювання й схилив мене до думки, що можу бути учителем. Питання полягало лише в тому, який предмет обрати. Хотілося чогось незвичайного. Прийняв рішення стати психологом. Цьому сприяло ще й те, як готувалася до уроків з

психології моя старша сестра Олімпія, яка навчалась у педагогічному училищі.

Із довідника для вступників у вузи довідався, що у Львівському університеті при філологічному факультеті є відділення логіки та психології, на якому готували викладачів цих предметів для педагогічних училищ.

Ставши студентом університету, я, звісно, був задоволений і щасливий. Цим тішилася також мама, адже я певною мірою реабілітував себе в її очах після того, як не виправдав її сподівань на те, що стану лікарем.

Я був захоплений самим процесом університетського навчання. Подобались викладачі, які зовсім не були схожими на шкільних учителів. Першим університетським викладачем, який переступив поріг найбільшої в головному корпусі аудиторії – залу Коперніка, був Юрій Мушак. У цьому залі поміщалося, здається, понад 200 студентів. Професор викладав античну літературу. Він захоплює вів свій предмет. Та й сам зміст курсу був дуже цікавий. Студенти були переконані в тому, що професор – один з найкращих викладачів університету.

На той час у Львівському університеті ще було чимало викладачів старшого покоління, які свого часу отримали освіту в різних європейських університетах. Нам особливо подобалися викладачі латинської мови. У них були неординарні погляди на різні життєві явища., специфічною була їхня мова. Особливі симпатії студенти відділення логіки та психології відчували до нашої викладачки латинської мови Ліни Пармелівни Чурилик. Враховуючи тодішні ви-

моги до викладання різних предметів, Ліна Пармелівна особливо старанно намагалася пов'язати викладання латини з модною тоді і обов'язковою для вивчення працею Сталіна «Марксизм і питання мовознавства». Ці намагання виглядали досить кумедно, а водночас і вельми симпатично.

Особливо кумедними виглядали намагання Ліни Пармелівни вдаватися до різних виховних засобів з метою заохочення не дуже відповідальних студентів до вивчення латини. Пам'ятаю, був на курсі одіозний і ледачий студент з Тернопільщини Володимир Проник. До університету хлопець вступив завдяки своїй партійності. Як комуніста, його особливо цінували в партійному керівництві університету. Адже він належав до тих поодиноких екземплярів, які своєю партійною належністю приховували багато властивих їм недоліків. Пам'ятаю, як Ліна Пармелівна, соромлячи Проника за те, що той не вивчив дієвідмінювання дієслова аудіо (audio – слухати), цілком серйозно й переконливо говорила: «Товаришу Проник! Хіба вам не соромно, що не вивчили такі важливі правила? Ви ж – комуніст. Це – ганьба для вас!» І викладачка цілком серйозно змушувала студента повторювати за нею дієслово «audio» в усіх шести формах «indicativus imperfecti activi».

Переконавшись у безуспішності своїх виховних впливів на студента, Ліна Пармелівна змушена була констатувати: «Товаришу Проник! Ви дуже розумний студент, але маєте якусь дуже дивну голову!».

Завдяки тому, що на кафедрах класичної філології університету ще збереглися викладачі європейського гарту, цей факультет вважався одним з най-

більш кваліфікованих серед аналогічних факультетів колишнього Союзу.

Я пишався тим, що став студентом саме Львівського університету з його усталеними традиціями, сильним потенціалом професорсько-викладацького складу. Я й досі добре пам'ятаю студентські курси античної літератури, а також латинської мови. Ще й зараз послуговуюся отриманими знаннями в науковій праці. Крім того, знання латинської помітно сприяло вивченню іноземних мов.

Отже, початок університетського навчання виявився дуже вдалим. На жаль, незабаром стала відома дуже неприємна інформація: якщо до нашого вступу на відділенні логіки і психології, крім цих предметів, спеціалізація відбувалась також з української мови та літератури, то, починаючи з нашого курсу, українську мову й літературу замінили російською. Особисто я сприйняв цю інформацію з великим обуренням. Я прийняв рішення звернутися до декана з проханням перевести мене на відділення української філології. Я ніяк не міг придумати переконливе формулювання причин такого переходу, бо розкриття справжньої причини могло мати для мене непередбачені негативні наслідки. Я декілька разів підходив до дверей декана, однак жодного разу так і не наважився зайти туди із готовою заявою.

Зрештою, я вирішив, що для мене головним предметом є психологія, а не мова та література. Зважаючи на це, вирішив й далі навчатися на відділенні логіки та психології. Як показало життя, це було єдино правильне рішення.

Сумно було думати про те, що тоді, у ті часи – а був це 1952 рік – з новою силою почалися русифікаторські атаки в усіх сферах життя, у тому числі й у вищій освіті.

Зрозуміло, що згадані події помітно позначилися на всьому процесі університетської освіти. Скажімо, такі курси, як зарубіжна література, логіка, філософія та інші читали нам російською. Були також інші «російсько-філологічні» курси: російська діалектологія, російський фольклор, вступ до мовознавства, який, зрозуміло, теж читався російською. Однак, для мене головним було оволодіти основами знань з психології.

Подобалось те, що на відділенні логіки та психології докладно вивчалась фізіологія діяльності центральної нервової системи, проводились досліди на собаках з метою вивчення процесу формування в них умовних рефлексів. Це забезпечувало належну наукову базу, зокрема в контексті психофізіології, що мало особливе значення для розуміння фізіологічних основ деяких психологічних закономірностей.

Коли я навчався в університеті на першому курсі, сталася надзвичайна політична подія: 5 березня 1953 року помер Сталін. Серед людей з'явилися сподівання на можливі позитивні зміни. Кожен по-різному ставився до цієї події. На офіційному рівні все подавалося як величезна трагедія для мільйонів громадян СРСР та ледь не для трудящих усього світу. Пригадую траурні мітинги, що відбувалися повсюдно, у тому числі й у Львівському університеті.

Деякі очманілі від комуністичного дурману студенти під час траурного мітингу ридали, рвали на

собі волосся і просили прийняти їх у зв'язку з цією «всенародною трагедією» в партію. Пам'ятаю одну студентку 5-го курсу нашого відділення, яка на мітингу, ридючи і смикаючи себе за коси, просилася в комуністи.

Інші студенти сприймали це «лихо» як бажану, давно очікувану подію. Так само ставився до неї я. Пам'ятаю, як я багато разів подумки повторював запитання: «Невже помер? Господи! Невже це правда?» Подібні думки потрібно було тримати у собі в глибокій таємниці і вдавати, ніби смерть «вождя всіх трудящих» і справді є великою втратою для людства.

Під час мітингу «найідейніші» студенти, які були членами партії, пильно стежили за поведінкою інших, «неблагонадійних». У випадках, коли серед них виявляли недостатньо засмучених смертю вождя, їх поведінку розглядали на засіданнях партійного бюро, комсомольського бюро факультету, виносили їм догани, погрожували виключенням з університету.

Насильницьке втручання політики в діяльність вищих навчальних закладів негативно позначилося на їхніх програмах. Серед багатьох предметів особливого значення надавали дисциплінам ідеологічного спрямування. Так, найважливішим предметом вважався курс основ марксизму-ленінізму. Добре пам'ятаю викладачку цього предмету Музу Данилівну Нестерову. Свій курс вона «для солідності» читала виключно російською мовою. Дуже прискіпливо ставилася до студентів, намагалася переконати їх у тому, що основи марксизму-ленінізму – це найголовніше в їхньому студентському житті.

Я ніяк не міг зрозуміти, чому хірург чи фармацевт можуть стати успішними фахівцями лише за умови, якщо глибоко опанують основи марксизму-ленінізму. Без цього вони ніби неспроможні здійснювати операції, виготовляти ліки... Однак подібні запитання можна було ставити хіба що собі самому.

Особливо жахливим, банальним і безглуздим було вивчення біографій «вождів». Приміром, на першому курсі ми змушені були майже напам'ять вивчати біографію Сталіна. Коли я намагався відповісти на питання про життєвий шлях вождя своїми словами, від мене вимагали докладних, заучених напам'ять текстів, абсолютно точних дат. Скінчилось тим, що я отримав на семінарських заняттях поспіль чотири «двійки». Моє питання розглядалося на засіданні партбюро філологічного факультету. Я до сьогодні дивуюся і не пам'ятаю, як мені вдалося уникнути розправи.

Відбувалися в університеті й інші безглуздя. Скажімо, студент мав право відмовитися від вивчення іноземної мови. Для цього йому достатньо було написати заяву. Особливо заохочувалося звільнення від вивчення німецької мови як мови, «ворожої» радянській людині. Зрозуміло, що про таке рішення я не міг навіть подумати, тим паче, що в університеті німецьку мову на нашому курсі викладала прекрасний фахівець – Тетяна Струк. Вона, наскільки я міг судити, дуже добре розмовляла німецькою. Крім того, володіла сучасними методиками викладання іноземної мови. Завдяки їй я удосконалив свої знання німецької. У майбутньому ці знання дуже знадобилися мені.

Вкрай безглуздими видавалися ставлення до деяких наук, які успішно розвивали зарубіжні вчені. Під забороною опинилася, як відомо, генетика. Її в Союзі оголосили лженаукою. А кібернетика була обізнана «продажною девкою імперіалізма».

Зате буйним «пустоцвітом» розпустилося «вчення» академіка Трохима Денисовича Лисенка та інші сумнівні щодо своєї цінності теорії. Вважалося, що для радянських вчених, озброєних «всеперемагаючим і єдино правильним марксистсько-ленінським вченням», немає нічого недосяжного. Вислів «Ми не можемо ждати милості від природи» звучав як заклик до дії і претендував на визнання його незаперечною істиною. Слава Богу, мракобісся під виглядом найрізноманітніших, політично заангажованих хибних теорій не могли тривати вічно. Минали роки, і перемагав здоровий глузд.

Серед багатьох університетських дисциплін були такі, що дуже подобались мені. Наприклад, філософія. Правда, філософія була цікавою до тих пір, поки не доходило до філософії нового часу: марксистсько-ленінської філософії. Те ж саме можна було сказати і про політекономію: політекономія капіталізму була цікавою і, як мені здавалося, була справжньою науковою дисципліною. Та як тільки розпочинався курс політекономії соціалізму, предмет ставав нецікавим, нудним, оскільки вся ота «політекономія» зводилася до вивчення щоразу все нових та все більш «політично довершених» «історичних рішень» пленумів ЦК КПСС: то постанова про квадратно-гніздовий метод у вирощуванні деяких сільсько-господарських культур, то про збільшення поголів'я

великої рогатої худоби чи свиней, а то ще про багаторазове зростання кількості м'яса чи «ділових яєць» на душу населення. Та найбільш важливими й «історичними» вважалися рішення пленумів про те, як наздогнати й випередити США з виробництва всіх продуктів, товарів. Правда, останні рішення ще й досі не виконані.

Серед багатьох університетських курсів особливо цікавими були лекції із зарубіжної літератури. Пригадую, з яким захопленням ми слухали лекції професора Чичеріна. Вони радше скидалися на виступи зі сцени талановитого актора. Те ж саме можна було сказати і про лекції із світової культури та мистецтва, які можна було відвідувати за власним бажанням. Саме ці курси й талановиті викладачі відігравали вирішальну роль у розвитку особистості студентів, їхнього мислення, формування самостійних поглядів на сутність літератури, мистецтва, філософії, психології.

З усіх п'яти років університетського навчання мені найбільш запам'ятався третій курс. Тоді в моєму житті сталася подія, яка періодично нагадувала про себе. Закінчувалась зимова екзаменаційна сесія, коли я захворів на грип. Хвороба серйозно ускладнилась, зумовивши жахливі наслідки: двостороннє запалення вух з кровотечею та гноєм. Стався розрив обох барабанних перетинок, і настала повна глухота.

Коли після закінчення екзаменаційної сесії я повернувся додому, мама й сестри жажнулися: через повну глухоту я не міг з ними нормально розмовляти. Дуже сумно було згадувати про те, як я любив прислухатись до шипіння, яке спричиняли перші

краплі дощу, що падали на розпечену під час тривалої спеки ріллю – як то буває, коли краплі води падають на негашене вапно. Невже я більш ніколи не зможу почути цього? А пташиний спів? А музика, пісні...? І життя видалось невтішним, сірим, безбарвним.

Після повернення у Львів продовжив розпочате лікування в студентській поліклініці. На той час у кабінеті ЛОР працювала молода, дуже вродлива лікарка. Вона була прекрасної статури, мала довгу косу й відзначалася рідкісною добротою, симпатією. І хоч я не запам'ятав ім'я цієї лікарки від Бога, однак і досі чую її добрий, зажди підбадьорливий голос, відчуваю дотики її пальців, коли вона робила мені уколи за вухами. У той час входили в медичну практику антибіотики, зокрема, стрептоміцин. Укол лікарка супроводила похвалою мене за те, що я мужньо, спокійно переносив цю досить жорстку процедуру і висловлювала впевненість у тому, що після кожної процедури слух поліпшуватиметься. У запевненнях лікарки було стільки переконливості, доброти, що в мене не було ні крихти недовіри до її слів. Минали дні, і з кожними відвідинами поліклініки я відчував, що до мене поволі повертається слух. Через досить тривалий час наполегливого лікування я й справді став чути щоразу краще. Я був щасливий. Коли востаннє зайшов у кабінет до диво-лікарки, я висловив їй слова щирої вдячності за чудо, яке вона сотворила, повернувши мені Божий дар чути.

Пам'ятаю, як тоді я сказав лікарці щирю правду про те, що стрептоміцин й інші ліки та лікувальні процедури, мабуть, на 10 % спричинили моє одужання, а ось 90 % – це її руки, її ставлення до мене,

упевнений голос, віра в те, що ми разом, спільними зусиллями здолаємо страшну недугу. Так воно й сталося: зрослись барабанні перетинки, і мій слух став ідеальним, як то кажуть, абсолютним. Таким він зберігається й донині. Я чую все: і тихе повівання вітру, і тремтіння листочків на деревах, і шипіння, що виникає, коли перші краплі дощу падають на суху й розпечену землю, і навіть чую телефонну розмову, коли зі мною розмовляють пошепки.

Пам'ять про цю подію залишилась у мене на все життя і стала моїм глибоким переконанням: можливості людини, успіх її діяльності у багато разів зростають, коли її уміння, руки, думки зливаються воедино з її почуттями, ставленнями, щирими прагненнями, впевненістю, поєднуються з переконаністю в Господньому благословенні вчинків, якими вона служить людям.

...Минуло багато років з тих пір. Яюсь у пошуках теми кандидатської дисертації з медичної психології я згадав події далеких студентських літ, і в мене ніби само собою виринуло формулювання теми: «Оптимістична гіпотеза у взаєминах лікар – пацієнт як фактор одужання». Після деяких корекцій, уточнень я запропонував тему кандидатської своїй вдячній аспірантці...

Після закінчення третього курсу я вперше відправився в далеку подорож. Мене запросив у гості найстарший брат Володимир. Він багато років – ще з 1940 року – працював у Каменському-Уральському Свердловської області. Туди його у 20-річному віці забрали на військову службу. До армії Володимир вчителював. Крім того, він ще раніш здобув фах закрій-

ника вищої категорії. За цим фахом він працював усе життя. У сім'ї Володимира я гостював майже місяць. Одружився брат з тамтешньою росіянкою Людмилою. Невістка була розумною, доброю людиною. Виховали двійко дітей – Ольгу та Бориса. Прожили разом у злагоді довге й щасливе життя.

Поїздка ця збагатила мене численними враженнями від побаченого й почутого. З вікон пасажирського поїзда, який рухався просторами Росії з черепашачою швидкістю, я упродовж чотирьох днів спостерігав нескінченні простори цієї держави – від Москви до Свердловська. Багато що видавалося незвичним, навіть дивним. Сумне враження справили на мене «русские деревни» – такі несхожі на наші українські «біляві хати-вишиванки» з доглянутими садами, тинами, «журавлиними» криницями...

За час перебування на Уралі я дуже скучив за рідними краями. Повертаючись додому, на Київському залізничному вокзалі Москви з хвилюванням прислухався до пасажирів, які розмовляли українською. Я був вдячний їм за це. Вони ставали для мене рідними людьми...

З братом та його сім'єю я зустрічався багато разів. Періодично вони приїздили до нас у Київ. Отже, ми мали можливість пізнавати одні одних, обмінюватися оцінками різних суспільних явищ, ділитися ставленнями до них. Згодом з'ясувалось, що в брата та в мене з деяких питань думки не збігаються, а іноді вони були зовсім несумісними. Найбільшою мірою це стосувалось таких питань, як мова, національна самосвідомість, ставлення до політики. Іноді наші дискусії набирали конфліктного характеру. Примі-

ром, брат намагався переконати мене в тому, що Україна без Росії, без підтримки «старшого брата» приречена. Тому акт Переяславської ради про так зване «возз'єднання» України з Росією Володимир вважав щасливою подією для українців. Він заперечував мою думку про той факт, що Переяславська угода була сфальсифікована і в Україні у зв'язку з «оновленнями» та «уточненнями» тексту залишилися переважно одні обов'язки перед «старшим братом», у той час як права торкалися лише деяких незначних і, зрештою, треторядних дрібниць.

Абсолютна переконаність брата в тому, що Переяславські події стали для України доленосними, згодом підтвердились дивним чином. Володимир щороку вітав маму з Днем народження. Він добре ставився до мами. Адже вона замінила йому рідну матінку, коли хлопчикові виповнилося всього три роки. Однак цього разу він здивував і маму, і мене: на День народження мама отримала привітання на поштовій листівці із зображенням акту підписання Переяславської угоди. Називалась ця листівка (автора мистецького «шедевр» не пам'ятаю) «Навекі вместе». Факт більш, ніж переконливий для того, щоб не сумніватись у непохитності віри брата в «доленосності» для України цієї політичної події.

Суттєво відрізнялися наші погляди на рідну мову. Володимир вважав дуже важливим, щоб українці добре розмовляли російською мовою. Цього я не міг заперечувати. Адже кому завадить володіння ще однією іноземною мовою? Однак це в жодному разі не може бути причиною зневажливого ставлення до мови рідної. Подібне розуміння питання негативно по-

значилося на українській мові Володимира. Незважаючи на те, що він як учитель, очевидно, досить добре володів українською, його філософія мовної проблеми дала відчутні негативні наслідки: від його української залишилися лише поодинокі слова. Моє ставлення до проблеми мови брат вважав націоналістичним «вивихом».

Подібні суперечності в розумінні питань мови, національної належності виникли в мене з двоюрідною сестрою Катериною з Красноярська. У 1949 році батьків Катерини звинуватили у зв'язках з бандерівським підпіллям і депортували в Красноярський край. Батька засудили на багаторічні каторжні роботи на лісоповалі, де він невдовзі загинув. Маму, тітку Марію, разом із старенькою бабусею, що незабаром померла на чужині, та двома дочками, про яких я вже згадував – Дарусею та Ганнусею – покинули в селищі Орешному Красноярського краю. Тут у тітки Марії народилася дочка Катерина.

На відміну від старших сестер, Катерина, якій не пощастило жити серед українців, пройшла всі етапи типового в Красноярському краї виховання дітей. Зрештою сталося так, що всі життєві обставини, їхній репресивний характер дали свої вельми відчутні негативні наслідки. Згодом Катерина зазнала ще впливів московської православної церкви, яка переконала дівчину в тому, що тільки вона, ця церква, є єдино правильною і «найканонічнішою» у світі.

Під час моїх відвідин Красноярська Катерина наполегливо намагалася переконати мене в незаперечній, світового масштабу канонічності московської церкви, а належність до греко-католицької церкви

вважала великим гріхом, якому не може бути прощення. Сестра всіма силами намагалася схилити мене на бік своїх релігійних орієнтацій. Однак усі ці спроби разом із забезпеченням мене «найважливішими» церковними літературними джерелами виявились марними.

...Минали десятиліття, і мої міркування асоціювалися з іншими, що за своєю суттю часто були діаметрально протилежними...

У березні 1991 року сталася помітна політична подія: була, нарешті, розвалена Берлінська стіна, яка упродовж багатьох років розділяла на два протилежні світи єдиний німецький народ. У ті дні я був у науковому відрядженні у східному Берліні, де відбувалася міжнародна наукова конференція психологів. Уперше на цю конференцію запросили також психологів із Західного Берліна. Серед запрошених була дружина директора Західноберлінського інституту психології імені Макса Планка пані Моніка. Я виступав з доповіддю німецькою мовою. Пані Моніку зацікавила моя доповідь, і вона запросила мене виступити перед психологами західного Берліна.

Щоб заінтригувати мене, пані Моніка пообіцяла познайомити мене із моєю землячкою. Після виступів, дискусій у Берлінському інституті психології директор запросив мене до себе в гості. Мешкали господарі в прекрасному двоповерховому особняку. Серед гостей була також гостя, з якою пані Моніка обіцяла мене познайомити як із «землячкою». Це, як з'ясувалося, була пані Марта-«землячка», яка ніколи не була в Україні. Земляками насправді були її батьки. Тато був провізором із Станіслава (Івано-Франківськ). Ще до

війни батьки виїхали у США, у Сан-Франциско. Там і народилася моя нова знайома «землячка» пані Марта. Найбільше мене здивувало те, що пані Марта порівняно добре розмовляла українською. Вона цікавилася подіями, які відбувалися того часу в Україні: приміром, розпитувала мене про програму Народного руху в Україні і хвилювалася, чи вдасться зреалізувати цю програму на державному рівні. У мене було таке враження, ніби я спілкуюся із львівською пані, яка кілька днів тому приїхала звідти в Західний Берлін.

Вечір був вельми цікавий. Німецькі колеги схвально сприймали мою німецьку, та найбільше їм сподобалась «Колискова» Моцарта (Das Wiegenlied von Mozart) у моєму виконанні німецькою мовою.

Під кінець вечора пані Марта запросила мене в гості до себе.

Правда, вона задалегідь попередила, що її сім'я не дуже багата: у них немає «особняка», а є помешкання із усього лиш 10 «покоїв» (кімнат!?)

На два дні я став гостем сім'ї пані Марти. Її чоловік був директором Інституту соціології імені Макса Планка. У сім'ї виховували троє дітей. І досі пам'ятаю їхні імена: Gerda – найстарша дочка, син Андрій і найменша дочка Оксана. Діти досить добре володіли українською. Однак, пані Марта просила їх уважно слухати її розмову зі мною: «Слухайте уважно, діти! Адже пан професор знає українську краще, ніж я».

Не менш дивним було й те, що пан директор Інституту соціології теж розумів українську. Правда, говорив українською повільно, очевидно, обмірковуючи переклад речень, які з'являлися в нього подумки в німецькому варіанті.

Пані Марта після завершення гостини запросила мене зустрітися наступного дня, щоб показати мені найцікавіші місця в Західному Берліні. Вона запропонувала відвідати богослужіння в західноберлінській українській греко-католицькій церкві. На богослужіння ми спізналися, зате відбулася зустріч з настоятелем церкви – іспанцем за національністю. Вів богослужіння українською завдяки дружині, яка була українкою.

*

*

*

Порівнюючи описані життєві історії брата Володимира із Свердловська і сестри Катерини із Красноярска та моїх колег із Західного Берліна, зокрема пані Марти, нескладно переконатися у тому, наскільки різними можуть бути ціннісні орієнтації особистості, залежно від того, що представляє її реальний життєвий простір: яка ідеологія є провідною в суспільстві, якою мірою вона сприяє свободі людини, забезпечує їй можливість вільного волевиявлення чи, навпаки, обмежує жорсткими рамками, правилами, заборонами...

Прикладом останнього типу життєвого простору був колишній Радянський Союз. Тодішній громадянин практично був позбавлений будь-яких свобод, – крім права вірнопіддано й запопадливо дотримуватись усіх вимог, що впливали із суті принципів функціонування тоталітарної комуністичної ідеології. Будь-які відступи від офіційно оголошених «єдино правильними» принципів жорстко переслідувались,

а «відступників» карали як ворогів радянської влади, зрадників народу.

При цьому апологети тоталітарного комуністичного режиму виявляли дива винахідливості, вдавалися до різних хитрощів, щоб надати репресивній ідеології законного вигляду, а примус виставити як добровільне прийняття громадянами політики партії («народ и партия – едины»).

У хід запускалося все: засоби масової інформації, мистецтво, художня література – все, що допомагало створювати облудне враження про єдність, нероздільність ціннісних орієнтацій та життєвих цілей партії і народу. Враховувались неабиякі можливості музики у формуванні позитивного та, на жаль, фальшивого іміджу про все, що діялось у тодішньому радянському суспільстві.

Люди старшого покоління добре пам'ятають, з яким апломбом та беззаперечною впевненістю у всеперемагаючій силі ідей Леніна та великого Жовтня звучала одягнена у маршові шати пісня:

И вновь продолжается бой,
И сердце так бьется в груди,
И Ленин такой молодой,
И юный октябрь впереди.

Подібні маршові рефрени були розраховані перш за все на молоде покоління. Молодь і не підозрювала, що отой «юний октябрь» насправді був початком страхітливих злочинів тоталітарної комуністичної влади і спричинив мільйони людських жертв не лише в тодішньому радянському суспільстві, а й в

усьому світі. Північна Корея, Куба, Йемен, В'єтнам – всюди, куди лиш зуміла запустити свої щупальця підступна лєнінська ідея побудови соціалізму спочатку в одній окремо взятій країні, а згодом на усій планеті Земля, народ зазнав нищівних ударів облудної комуністичної ідеології. А декотрі з цих країн, приміром, Північна Корея, й досі не можуть оговтатись. Громадяни цієї країни, серед яких близько 3 мільйонів голондних, так і не спромоглися побудувати соціалізм – країну щастя для всіх. Зате велетенський пам'ятник Кім Ір Сену вже давно бовваніє на просторах знедоленої країни, і побачити його можна звідусіль на відстані десятків кілометрів.

Громадянам першої у світі країни всеперемагаючого соціалізму через залізні штори, крізь які не проникала жодна інформація з вільного світу, та абсолютне знищення права на вільне висловлювання громадян країни власних думок, що суперечили загальнообов'язковим, репресивним канонам комуністичної ідеології, складно було до кінця збагнути, що Ленін, незважаючи на свою вічну молодість («И Ленин такой молодой»), встиг скоїти страшний злочин. Він уперше в історії людської цивілізації здійснив експеримент, вчинивши наругу над природно-соціальною суттю людини. Оголосивши приватну власність найстрашнішим соціальним злом, яке «щогодинно», «щохвилинно» породжує експлуататорів і спричиняє зубожіння мільйонів мас трудящих, «вождь усіх трудящих» проігнорував природжену, а також соціально зумовлену потребу людини у володінні певними, абсолютно необхідними ресурсами, без яких вона не може обстояти себе і просто вижити як природно-соціальна істота.

Відомо, що вже через декілька годин після народження в дитини з'являється хапальний рефлекс як інстинктивно зумовлений чинник виживання. Згодом, у процесі подальшої життєдіяльності, цей рефлекс зазнає вельми складних перетворень, набираючи поступово дедалі більш виразних, соціально детермінованих особливостей.

Упродовж життя людського індивіда потреба у володінні певними засобами життєдіяльності стає його невідворотною соціально-психологічною потребою. Знищити цю потребу неможливо, а її нехтування чи насильницькі спроби заборонити можуть спричинити глибоку, іноді невилправну інвалідність людини.

Отже, єдиним можливим і правильним у цьому плані є гуманізація потреби людини у володінні, у власності. А це вже справа виховних впливів на дитину, завдяки яким вона поступово, крок за кроком починає усвідомлювати, що, крім неї, поруч є багато таких же чи подібних до неї людей, які мають таке саме право на володіння певними благами, які не є незмірними.

Процес цей – вельми складний, тривалий. Однак, цю потребу неможливо заборонити, – її слід гуманізувати. Великий філософ Кант свого часу писав: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і все більш сильним здивуванням та благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, – зоряне небо наді мною і моральний закон в мені». Філософ висловлює захоплення складністю процесу набуття моральної сутності егоїстичною потребою людини у володінні. За особливих умов ця егоїстична потреба може набирати навіть явних ознак альтруїзму.

Ідеолог комунізму Ленін мав на це зовсім інший погляд. Вів вважав, що людину можна змусити зректись того, що становить її іманентну сутність. Ось чому він у категоричній формі висловлював думку про те, що для реалізації великих політичних цілей не слід шкодувати навіть мільйонів людських життів. Ця переконаність вождя підтвердилась у насильницькій теорії і практиці будівництва «світлого майбутнього» всього людства. Тому Ленін був вельми критично налаштований проти Ф.М.Достоевського, переконаного в тому, що навіть найпривабливіша політична ідея не варта і єдиної невинної дитячої сльози.

Спеціальні дослідження та життєві спостереження дають підстави для переконливого висновку: лише у вільному, справді демократичному суспільстві можливий розвиток гармонійної, духовно довершеної особистості, якій притаманні практично невичерпні потенційні здатності постійного самовдосконалення, творення себе. Такій особистості водночас притаманне прагнення до перманентних позитивних змін навколишнього природного та соціального середовища. Запорукою успішної реалізації таких прагнень є вироблена людиною власна внутрішня творча потуга.

*

*

*

Минали роки, і університетське навчання невблаганно наближалось до завершення. Багато, дуже багато дав мені Львівський університет. Переважають позитивні оцінки, враження, почуття вдячності викладачам Львівського державного університету імені

І. Франка, особливо тим, хто своїми лекціями, поведінкою, ставленнями до різних подій пробуджували потребу в самостійному осмисленні складних життєвих проблем, спонукали до пошуку власного, особистісного бачення явищ, зрештою, формували переконання в абсолютній необхідності постійної, «довічної» самоосвіти як умови вибудовування власної особистості, пошуку власного шляху життєдіяльності.

Перед закінченням університету випускникам пропонували призначення на роботу. Я отримав запрошення вчителювати у м. Жаб'є (пізніше – Верховина на Прикарпатті). Однак я не міг прийняти цього запрошення, оскільки мама хотіла, щоб я працював неподалік від рідного села, щоб міг частіше навідуватися до неї. Я погодився з маминим проханням і згодом отримав призначення на роботу в Чагрівську середню школу, що всього за 12 кілометрів од рідного дому.

V. *Хліб мій гіркий учительський*

Нарешті, у моєму житті наступила пора, коли я піднявся на таку висоту, на якій «ніколи не стояв, не стоїть і не стоятиме вчитель» у жодній країні світу. Цей вислів про високе становище радянського вчителя багаторазово повторювався, претендуючи на беззастережну істинність.

Я став «руським вчителем» Чагрівської середньої школи, що в Бурштинському районі на Івано-Франківщині. Як відповідальний фахівець, намагався по можливості створювати для учнів належне мовне середовище. Тому в межах школи я розмовляв з учнями виключно російською.

Дуже скоро я переконався в тому, що вчительська праця вимагає повної самовіддачі, навіть самозречення. Це стало особливо відчутним, коли наступного року роботи в школі мені доручили ще й класне керівництво. Дістався мені 6 клас, у якому було 33 учні. Це був так званий «важкий клас»: успішність дуже низька, дисципліна жахлива. Справа в тому, що в класі було кілька «другорічників», котрі, крім того, і у попередні роки залишалися у тому самому класі. Внаслідок цього було декілька хлопців, які за віком були старшими за своїх однокласників на 2 – 3 роки.

Пам'ятаю жахливі наслідки диктанту з російської мови в тому класі: абсолютна більшість «двійок», кілька оцінок «задовільно», решта – «одиниці». Подібним був стан успішності шестикласників і з інших предметів. Становище було майже безнадійним. Вод-

ночас я все-таки сподівався, що мені пощастить подолати цю безвихідь.

Розпочав із налагодження тісних контактів з батьками, із формування взаєморозуміння з ними. Найсамперед це стосувалося найбільш проблемних учнів. У їхніх сім'ях я бував часто. Допомігав учням готуватися до уроків. Співпраця з батьками та дітьми тривала довго. Згодом почали з'являтися перші позитивні наслідки. Особливо запам'ятався учень Андрій. Хлопець та його однокласники вже звикли до того, що вчителі сприймали його як «мовчуна», який ніколи не відповідав на жодні запитання із будь-якого предмета. Та ось одного разу, до якого учень готувався вдома разом зі мною, клас раптом замовк: Андрій уперше за кілька років цілком серйозно відповідав на запитання вчительки. Згодом такі «події» ставалися з Андрієм дедалі частіше. Я був щасливий, батьки висловлювали мені щире вдячність.

За декілька років Андрій із «мовчуна» і невдахи перетворився на успішного учня. Колишній шестикласник-двійочник у дев'ятому класі отримував позитивні оцінки, переважно четвірки, рідше – п'ятірки та трійки.

Класним керівником, а точніше вихователем я працював з цими дітьми неповних 4 роки, з 6-го по 9-й клас. Переконливим доказом успіху моєї праці було те, що за всю історію Чагрівської середньої школи з колишнього «жахливого» шостого класу три учні скінчили 10 клас з медалями. Більшість учнів теж досягли помітних успіхів. Кілька випускників вступили до вищих навчальних закладів.

Незважаючи на те, що в листопаді 1961 року я розпрощався зі своїми дітьми (тоді вони навчались у 9 класі) у зв'язку з переходом на роботу у Самбірське педагогічне училище, наше спілкування тривало впродовж багатьох років. Мої колишні учні дуже раділи, коли мали можливість бачити мої виступи по телебаченню або чути по радіо. Про це вони писали мені в листах.

Людяність, довіра в моїх стосунках з учнями з особливою виразністю виявилися, коли вчителі Чагрівської школи запросили мене на зустріч з нагоди ювілею школи. Колишні мої учні вже стали поважними людьми, пройшовши кожен частину свого життєвого шляху. Однак, попри все розмаїття індивідуальних історій, нас об'єднували спогади про давноминулі роки, спорідненість почуттів, щира взаємна повага.

Пригадався жовтень 1961 року, коли у зв'язку з переходом на роботу у Самбірське педагогічне училище відбувся прощальний вечір. Хлопці були засмучені, але трималися мужньо. Деякі з дівчат виходили з класу, ледь втамовуючи готовність розплакатися.

Такі стосунки виникли між мною та учнями не одразу. До них ми йшли поступово, іноді долаючи на цьому шляху низку перешкод. Особливо складно було на початках моєї вчительської праці. Я ледь витримав перше півріччя. Дочекавшись зимових канікул, я поїхав у Київ для участі в конкурсі на вакантну посаду диктора українського радіо. Випробування пройшов успішно. Постало питання про зарахування на роботу. На жаль чи, можливо, на щастя, проблема виявилась нездоланною, оскільки впиралась у відсу-

тність у мене київської прописки. Не вдалися також спроби прописати мене в одному з передмість Києва. Відповідь була щонайменше дивною і водночас такою, що не допускала будь-яких заперечень: «Нам у приміській зоні диктори не потрібні».

Отже, нездоланною перешкодою стала сумнозвісна всесоюзного масштабу проблема прописки.

Минав час, і я поволі змирився з тим, що доведеться працювати вчителем кілька років. Одна із причин полягала в тому, що за тодішніми законами випускник зобов'язаний був працювати щонайменше три роки за місцем державного призначення.

Вельми складними, навіть нестерпними були побутові умови в селі. Складно було влаштуватися на квартиру. Адже мені потрібне було не тільки житло, але й домовленість з господинею про харчування. Бажаючих погодитись на це знайти було важко. Адже тодішні господині перебували в скрутному становищі: у сільських крамницях було пусто, тому приготування їжі ставало майже нездоланною проблемою. Пригадую сільську Чагрівську крамницю, у якій, крім черствого, сяк-так спеченого хліба та маргуселіну, було пусто. Маргуселін, очевидно, був найбільш довершеним продуктом тодішньої харчової промисловості. Дивна назва продукту зумовлена була його складниками: суміш маргарину з гусячим жиром. Продукт мав блідо-синюшний колір і ніколи, навіть у прохолодну пору року, не застигав.

Попри все маргуселін досить часто виручав людей. Зрозуміло, що в цей час не було голоду – як дванадцять-тринадцять років тому, тобто у післявоєнні 1946 – 1947 роки. Тепер люди просто жили в злиднях.

Правда, це не заважало трудящим семимильними кроками щоденно і невідступно наблизитися до горизонту світлого майбутнього – комунізму, і в цьому їм неабияк допомагав маргуселін.

Згадую свою господиню. Вона як могла, старалася хоч якось здолати проблему з моїм харчуванням. Допомагала їй у цьому маленька донечка, яку звали Ганею (Ганнуса). Тоді їй було всього 5 роцків. Малій чомусь не вдавалося вимовляти деякі звуки, зокрема, звуки «р» та «з». Замість них, Ганя вставляла відповідно звуки «л» та «д». Тому дитина часто зверталася до мами з проханням, що в її вимові звучало дуже переконливо й кумедно: «Мамо! Вали дупу!» (Мамо! Вари суп: діалектна форма «зупа»). Гануннусі ця страва вельми смакувала, тим паче, що її приготування не вимагало особливих клопотів. Адже в будь-якої господині завжди знайдеться картоплина, жменька квасолі, морквина. А якщо цю страву ще й заправити цибулиною, засмаженою на маргуселіні, то виходить смакота неймовірна. Дивувало також те, що своє прохання матері доня передавала в невластивому дитині її віку низькому тембральному звучанні.

Минуло багато літ, і я згадую цю зворушливо милу дитину, яка, сама того не підозрюючи, дуже полегшувала матінці розв'язувати такі дивні кулінарні проблеми. Ця колишня дитина вже, мабуть, давно стала солідною людиною, пенсіонеркою. Дай Боже їй багато років прожити в щасті та здоров'ї!

Зрозуміло, що подібна економічна скрута не могла тривати нескінченно. Тому партія прийняла знову ще більш історичні рішення про подальше поліпшення умов життя будівників комунізму.

У ці роки, як відомо, замість звичних сталінських п'ятирічок, була прийнята семирічна програма комуністичного будівництва, виконання якої мало забезпечити успішне виробництво всього, що потрібне суспільству, людям: і м'яса, і молока, і яєць, всяких товарів і взагалі всього-всього та ще й у точних якісно-кількісних вимірах «на душу населення».

У суспільстві з новою потугою спалахнув вогонь небаченого досі ентузіазму в органічному поєднанні з радянським патріотизмом. І, як завжди, у цьому патріотичному пориві народ і партія були в непорушній єдності. Крім того, враховуючи побажання трудящих, місцеві парторганізації прийняли «зустрічні» соціалістичні зобов'язання. Приміром, Бурштинський райком партії, врахувавши прагнення трудящого люду, прийняв рішення виконати в районі семирічний план по виробництву м'яса на душу населення за *три* роки (!).

Рішення, як на мене, ну вельми таки фантастичне, привабливе. Правда, напрошувалося запитання: якщо успішно виконати це завдання, то куди дівати маргуселін? Крім того, тоді, як і раніш, я ніяк не міг збагнути такого: по-перше, якось дивно, а можливо, й безглуздо виглядали семирічні плани, які можна було виконати за три роки. Мабуть, цим планам бракувало серйозного підходу під час їх складання; по-друге, якщо виконати семирічний план по м'ясу за три роки, то що робити трудящим наступні чотири роки? Куди дівати те м'ясо, котре валом посує на трудящих і розчавить їх своєю масою?

Здивування – вельми цікава емоція, оскільки спонукає людину з нетерпінням очікувати, чим закінчиться розпочата справа.

Однак оскільки до завершення плану «сім за три» залишалось багато часу, то найбільш актуальним стало питання про те, як, яким конкретним способом розпочати дострокове виконання «м'ясних» планів. І способи, засоби, шляхи було вишукано. Пам'ятаю відкриті партійні збори місцевої партійної організації за участю першого секретаря Бурштинського райкому партії Іванова Івана Івановича. На ці збори було запрошено увесь педагогічний колектив Чагрівської середньої школи. Кожному вчителю була призначена конкретна ділянка (вулиця) для проведення агітації з метою успішної реалізації «м'ясного плану». Вимоги до агітаторів були чіткими, й у виконанні планів не допускалося жодних відхилень, заперечень. Приміром, від учителя вимагалось агітувати колгоспників села терміново здавати м'ясо державі: скажімо, народилося теля, його слід негайно зарізати й здати в район; також вимагали різати гусей, качок, кроликів і всяку іншу домашню живність. Особлива відповідальність у цій справі покладалася на класних керівників. Їх зобов'язували будь-яким способом забезпечувати щоденну здачу двох кроликів від кожного класу. У разі невиконання цих вказівок певним класом, у ньому забороняли проводити уроки з подальшими «організаційними висновками».

Навіть важко підрахувати, скільки кроликів щоденно мали ставати заручниками успішного виконання плану «семирічка за три». Кролячі ресурси самого села скінчилися за декілька днів, а виконання плану лише набирало обертів. Пам'ятаю, як учні деяких класів, намагаючись допомогти вчителям, вдавалися до зовсім неправомірних дій у «діставанні»

кроликів: вони просто уночі крали кроликів у господарствах сусідніх з Чагровом невеликих хуторів. Пам'ятаю назву одного з них – Бахманка. Важко навіть уявити, які жахливі «виховні» наслідки могла давати така практика. Не пам'ятаю, чим скінчилася ця вакханалія, однак, зрозуміло, що вона не могла тривати надто довго.

Минуло днів 10, і партійна комісія, яка доручала вчителям проведення агітації за термінову здачу м'яса, зібралася повторно в нашому селі. Кожен учитель індивідуально розповідав присутнім, що йому вдалося зробити за визначений час. Підійшла й моя черга. Я відверто признався, що особливих здобутків не маю. Розповів присутнім такий епізод: зайшовши на одне подвір'я моєї «агітвулиці», я зрадів, побачивши кілька гусей. Я подумав, що попрошу господарів зарізати одну чи й дві птиці та здати м'ясо. Однак, зайшовши в господу, побачив жінку з немовлям, яке вона годувала груддю. Поруч з нею було ще двоє на 2-3 роки старших дітей. Крім того, я знав, що найстарший син цієї жінки навчається у 4 класі нашої школи. Я зрозумів, що на отих гусей, які блукали у дворі, мабуть, була вся надія: підгодовуючи їх, жінка періодично могла забезпечувати непогану їжу для дітей. Тому коли господиня запитала, у якій справі я завітав до їхньої господи, я сказав, що хотів запитати, як син готується до уроків, чи хтось допомагає йому в навчанні.

Після цього зізнання на мене посипався град звинувачень. Особливо різким був, як то й належало, Іван Іванович Іванов: «Вот вам пример безответственности! Не понимаю, как вы можете воспитывать детей? Вам же советская власть дала бесплатное выс-

шее образование! Ладно, с вами придется разбираться специально!» Я зрозумів, що виправдовуватись чи вступати в дискусію з цим безпощадним комуністичним «праведником» – справа безнадійна й вельми небезпечна («Масква слезам не верит!»).

*

*

*

Як не дивно, людина все-таки здатна адаптуватись навіть до, здавалось би, нестерпних умов. Так було і зі мною. Відрадою в чагрівському періоді життя для мене стали заняття музикою. У школі працювала прекрасна вчителька музики та співів Ірина Дмитрівна Сеньківська. Вона допомогла мені оволодіти нотною грамотою. Пані Ірина дуже поважно ставилася до моїх вокальних здібностей. Завдяки їй я навчився виконувати багато вокальних творів. Були це арії з класичних опер, а також українські народні пісні.

Згодом Ірина Дмитрівна домовилася про консультацію в головного фахівця з вокалу Львівської консерваторії професора Карпатського. Прослухавши кілька творів у моєму виконанні, професор сказав: «Юначе! У вас прекрасний голос. Його тембральні особливості, діапазон такі, що вам доступний лірико-драматичний тенор, ліричний тенор... Вступайте до нас. Ми вас обов'язково візьмемо».

Я довго обмірковував пропозицію професора. Однак я прийняв рішення, що вокалом займатимусь як учасник художньої самодіяльності. Очевидно, це було правильне рішення. І я протягом усього життя – що б не робив, де б не працював — належну увагу

приділяв вокалу. Це стало одним із моїх найбільших захоплень упродовж усього життя...

Якщо «м'ясні» кампанії в моєму вчительському житті чагрівського періоду були лютими, однак тимчасовими атаками, то обов'язок бути не лише вчителем, а й агітатором належав до постійних. Звичайно, деякі постійні обов'язки — справа обтяжлива, однак і до них можна звикнути.

Упродовж кількох років мені була призначена ланка колгоспниць. Ланку потрібно було відвідувати хоча б один раз протягом 10 днів. Зустрічі могли бути й частішими, що залежало від певних політичних подій. Це особливо стосувалося партійних пленумів, які завжди закінчувалися «історичними рішеннями». Документи цих рішень учителі були зобов'язані доносити до відома колгоспників. Заздалегідь слід було ретельно добирати газетні матеріали, з якими треба було знайомити колгоспниць.

Постійні тривалі зустрічі з колгоспницями сприяли тому, що між нами згодом виникали прості, довірливі стосунки. Траплялося й таке, що жінки просили мене замість «вивчення» матеріалів партійних пленумів розповісти їм щось більш цікаве. Жінки запевняли мене, що всю політику вони знають, бо ж слухають радіо. Якось я розповів колгоспницям про хитру жінку, яка надміру турбувалася лише про себе, а про чоловіка мало дбала. Якось вона потай від нього купила собі кільце смачної ковбаси, що спричинила в неї сильну спрагу. Жінка часто попивала воду, промовляючи: «Якась біда – п'ється вода». Чоловік швидко розкрив секрет спраги дружини, знайшовши ретельно заховану половинку ковбасного кільця, доїв

його і теж змушений був гасити спрагу. Він ущипливо пропонував дружині: «Жінко! Дай мені води, бо і я з'їв півбїди». Ця жартівлива історія дуже сподобалась жінкам. Тож опісля вони іноді просили мене розповісти їм щось подібне до отієї «півбїди».

Від жінок я довідався про деякі секрети надуспішної діяльності декотрих колгоспниць. Приміром, я зрозумів таємницю появи «переможниць» соціалістичного змагання. Мені розказали про доярку – ударницю соціалістичної праці. Доярка надоювала від кожної корови значно більше молока, ніж її напарниці. З'ясувалося, що «ударниця» домагалася більших успіхів, оскільки замість офіційних десяти корів, вона фактично мала їх 14 – 15.

Подібним чином успіхів досягали також декотрі свинарки, пташниці. І нічого дивного тут не було. Адже добре відомо, що таким способом з'являлися сотні надуспішних діячів у будь-яких сферах народного господарства на всіх просторах колишньої незорної країни будівників світлого майбутнього.

Приписки, брехня та інші хитрощі, які отримували різні узагальнені назви: то окомилування, то ще якісь нечувані ніде в жодному нормальному суспільстві словесні абракадабри. Про них звітували «нижчі» «вищим», а ті, у свою чергу, «ще вищим» та «найвищим». По стране советов, завдяки всім оцим безсоромним побрехенькам, з'являлись сотні, тисячі «стахановців», «ударників», «передовиків», героїв усякого рангу. Тому не дивно, що однією з вельми важливих ознак чи засобів соціалістичного будівництва був чіткий облік, соціалістична звітність. Від цього, однак, по суті, у життєвій реальності нічого не змі-

нювалось... Разом із невпинним зростанням поголів'я всякої худоби продукції тваринництва ставало все менше та менше. Кількість курок-несучок, завдяки соціалістично-ударній праці невтомних та героїчних пташниць, збільшувалася шаленими темпами. Однак догнати передові країни світу по кількості «ділових яєць на душу населення» совети так і не спромоглися. Купити бажану кількість «ділових яєць» для отих душ завжди залишалося нездоланною проблемою. Зрештою, настали часи, коли в нас не можна було купити майже нічого. Зате ми все «діставали»: то яйця викинули – давали, то кілограмів два — три апельсинів «в одні руки давали». Правда, за цими дозами треба було їхати до самісінької «белокаменної».

Чагрівський період мого вчителювання завершився: минуло 3 роки обов'язкової праці за державним призначенням, і я, пам'ятаючи про свої плани повернутися до психології, написав заяву з проханням звільнити мене з посади вчителя російської мови та літератури. Трапилася щаслива нагода для здійснення моєї давньої мрії: у Самбірському педагогічному училищі, що неподалік від Львова, з'явилася вакансія викладача психології. Директор училища Іван Петрович Широкий запропонував мені цю посаду. За це я йому вдячний усе життя. Директор був симпатичною, доброю людиною. Він повірив, що в моїй особі знайшов бажаного фахівця, враховуючи те, що я закінчив відділення логіки та психології.

На жаль, мої сподівання на нормальне розв'язання питання не підтвердились. Ні директор Чагрівської школи, ні завідувач райвно Трохим Денисович Вовківський і чути не хотіли про те, щоб

відпустити мене з посади вчителя. Мені пропонували посаду завуча, навіть інспектора райвно, сподіваючись, що ці подачки спонукають мене відмовитися від поданих заяв про звільнення. Почалася бюрократична тяганина, яка тривала майже три місяці. Директор педучилища постійно нагадував мені про необхідність найближчого часу приступати до роботи. Конфлікт дедалі загострювався. У пошуках справедливості я, як тоді належало, звернувся в Бурштинський райком партії. Однак моє звернення не дало жодного результату. Адже першим секретарем був уже згаданий мною Іван Іванович Іванов, що під час «м'ясної кампанії» погрожував мені розправою. Тим паче, як з'ясувалось, усі районні «боси» – як партійні, так і освітянські – були єдиними в протидіянні реалізації моїх планів.

Спроби знайти справедливість у керівництва обласного рівня теж не дали бажаних наслідків: завідувач облвно, секретар обкому партії, обласний прокурор вимагали, аби я вирішував своє питання на рівні Бурштинського району.

І все ж я наполегливо домагався свого законного права на звільнення. Намагався переконати завідувача райвно Вовківського, що нізащо не залишу його в спокої, поки мене не звільнять. Пам'ятаю, як я відразу після відвідин завідувача райвно брав таксі і мчав до Самбора, до якого відстань була приблизно 150 кілометрів, благаючи директора педучилища Івана Петровича зберегти для мене посаду викладача психології.

Втративши будь-яку надію на позитивне розв'язання моєї справи, мама радила припинити

свої наполягання. Мама боялася, що мене можуть навіть у тюрму посадити. Життя давно навчило її, що оті «всемогучі» здатні зробити з людиною все, що їм заманеться.

Я, однак, не здавався. Тривале нервове напруження стало причиною мого захворювання: потрапив у лікарню з важкою формою алергії. Підлікувавшись трохи, я знову з'явився в кабінеті завідувача райвно Вовківського. Ледь упізнавши мене, начальник верещав на мене, обзивав, заявляючи, що він і не підозрював, що я – «така страшна людина». Зрештою, він вирішив, що йому «такі страшні вчителі не потрібні» (не знаю, що він мав на увазі в цьому випадку: мій жалюгідний хворобливий вигляд чи мою наполегливість) і підписав заяву про звільнення.

Це сприяло моєму одужанню. Директор педучилища дотримав свою обіцянку і зберіг для мене посаду викладача психології Самбірського педагогічного училища. Після повного одужання я з 10 листопада 1961 року розпочав нову, давно омріяну працю викладача психології в педучилищі. Тривалий час я не міг зрозуміти жорстокої непоступливості Бурштинського партійно-освітянського начальства. Вони намагалися представити свої дії як законні, як вияви їхньої громадянської, а головне – «партійної принциповості».

Наскільки цинічною, брехливою була вся їхня поведінка й діяльність, з'ясувалося приблизно через півтора року. Ті, що вдавали з себе поборників законності й справедливості, насправді виявилися злочинцями.

Коли я вже став аспірантом Інституту психології, від колишніх своїх колег, учителів Чагрівської середньої школи, довідався, що Івана Івановича Іванова та Трохима Денисовича Вовківського, як не дивно, звільнили із давно насиджених посадових місць. Причиною було те, що обидва «стражі законності» стали жертвою власної зажерливості: змовившись між собою, вони продавали врожаї з сирітських полів, які були призначені для утримання вихованців шкіл-інтернатів. На ці гроші партійно-освітянські злодії побудували в Бурштині двоповерхові особняки. Немає сумніву в тому, що, крім нерухомості, оті «праведники» накопичили немалі «грошові кошти». Аж дивно стає, коли порівнюєш тодішніх злодіїв з нашими сучасними, дивиєшся, як перегукуються злочини тодішніх бандитів із злочинами сучасних «можновладців», а насправді тюремників, здирників і таких самих бандитів.

Як з'ясувалося дещо пізніше, злодіїв «покарали» дуже дивно. Я був вельми здивований, коли на автобусній зупинці біля мого дому побачив того самісінького партійного «праведника», колишнього бурштинського злодія, здирника Івана Івановича Іванова. Вийшло, як у тій байці Л.І. Глібова – «і шуку кинули у річку».

Відбулася також моя коротка зустріч з Т.Д. Вовківським. Сталося це в публічній бібліотеці АН України. Побачивши мене, мій колишній начальник здивовано запитав: «Що ви тут робите?». Я з гордістю сказав цій дивній істоті, що працюю над кандидатською дисертацією. Мій співрозмовник такої відповіді не очікував. Тому був дуже здивований і,

звісно, засмучений. Адже після нашого конфлікту в Бурштині минуло лише трохи більше року.

Зрештою, усі оті перипетії, екзекуції скінчилися, і я був щасливим, ставши аспірантом Інституту психології.

Викладацька робота в педучилищі подобалася мені незрівнянно більше, ніж вчителювання у Чагрові. Упродовж тижня я мав 5 пар психології і кілька годин практичних занять у початкових класах загальноосвітніх шкіл та в дитячих дошкільних закладах. Завдяки цьому в мене залишався вільний час для ознайомлення з новинками психологічної літератури. Іноді з'являлась можливість відвідати Львівський театр опери та балету. Адже відстань між Самбором та Львовом становила всього 70 кілометрів.

Прекрасно склались у мене стосунки з викладачами Самбірського педагогічного училища. Крім директора Івана Петровича Широкого, я зі щирими світлими почуттями згадую завуча педучилища Зінаїду Павлівну Юдіну, а також викладача української мови Анну Денисівну Войтюк та деяких інших колег.

Та особливі, незабутні спогади залишилися у мене про пані Марію Пасевич. Це була поважного віку жінка, яка запропонувала мені невеличку кімнатку поруч зі своїм помешканням. Незадовго до мого приїзду в Самбір вона поховала чоловіка, з яким прожила в любові та злагоді багато років. Пані дуже часто плакала, згадуючи пана Романа (так звали її чоловіка). Намагаючись хоч якось пом'якшити її відчуття гіркоти від втрати й самотності, я час від часу супроводив пані Пасевич на цвинтар до родинного склепу, у якому був похований її чоловік.

Пані Пасевич була освіченою людиною, вона постійно читала художню літературу. Звичка до читання виробилась у неї ще в родині батька – головного архітектора міста Самбора. Пані розмовляла доброю в літературному розумінні польською мовою. Якщо спочатку спілкування з нею я ледь розумів кілька слів, то за вісім місяців завдяки їй я став вільно розмовляти польською, читати польську літературу.

Володіння польською добре прислужилося мені в майбутній науковій роботі. Приміром, я ніколи не вивчав французької, якою писав свої праці видатний швейцарський психолог Жан Піаже. Зате я міг знайомитися з його творами в польському перекладі. Крім того, я мав можливість читати польською праці деяких відомих польських психологів, зокрема Юзефа Козилецького.

Моє спілкування з пані Пасевич допомагало їй поступово полегшити тягар втрати близької людини. Пам'ятаю, як пані згадувала ті щасливі часи, коли вона з чоловіком і сином Казимиром їздили у Львів на спектаклі в оперний театр. Пані із захопленням розповідала про модні тоді святкові одяги, у яких вона відвідувала оперний театр.

Одного разу я почув стук у двері моєї кімнати. Двері відчинилися, і я із здивуванням побачив пані Пасевич у повному ансамблі її театрального одягу: на ній було красиве плаття, модне взуття, дивовижні, в розрізах на кистях рук рукавички («для поцілунків»). На голові був модний колись, з великими кресанями капелюх. Я висловив своє щире захоплення побаченим. Після цього вона ще двічі стукала в мої двері й щоразу з'являлась у новому костюмному ансамблі.

У вихідні дні пані Пасевич іноді запрошувала мене на неймовірно смачні святкові обіди з вишуканими стравами, які сама з любов'ю готувала: «кармінадлі», «крокетки» тощо. Мої дружні, теплі стосунки з пані Пасевич тривали й після того, як я вступив до аспірантури.

Минули роки, десятиліття з тих пір, як я покинув Самбір. Від колишньої викладачки музики Самбірського педучилища довідався про долю пані Пасевич. Під час відвідин у Польщі свого сина Казимира пані простудилася й незабаром її не стало. Згодом я спеціально відвідав Самбір, де на самбірському цвинтарі відбулася моя остання «зустріч» з пані біля родинного «Склепу Ярошув». Я поклав букет квітів, які найбільше подобалися пані Марії та її чоловікові Романові.

У квітні 1962 року я отримав відрядження в Київ в Інститут удосконалення вчителів. Викладачі психології педагогічних училищ, які ще залишались у кількох містах України, проходили тут курси впродовж місяця. Тоді я вперше почув лекції відомих психологів України – Г. С. Костюка, П. Р. Чамати, Д. Ф. Ніколенка та інших, яких я знав як авторів підручників для педагогічних інститутів та педагогічних училищ. Тоді ж я побував на лекції знаменитого Василя Олександровича Сухомлинського.

Та найголовнішим наслідком місячних курсів стало те, що я докладно довідався про можливість вступу до аспірантури Науково-дослідного інституту психології. Я набрався відваги й пішов в Інститут, де попросив аудієнції в Павла Романовича Чамати, який тоді був заступником директора Інституту. Павло Романович справив на мене надзвичайно позитивне

враження. У розмові з цією поважною людиною я почувався так, наче знав його давно: простий, лагідний, з почуттям гумору. Він докладно розказав мені про умови вступу до аспірантури й одразу ж порадив готувати документи. Крім того, він висловив упевненість у тому, що я неодмінно вступлю в аспірантуру. Павла Романовича, розмову з ним я запам'ятав на все життя. Його оптимістичні передбачення підтвердились: через кілька місяців я став аспірантом Науково-дослідного інституту психології.

З курсів я повернувся до Самбора окрилений світлими сподіваннями на можливість вступу до аспірантури. Почав серйозно готуватися з предметів, іспити з яких належало складати. Крім того, слід було підготувати реферат на одну з актуальних тем, самостійно обраних абітурієнтом.

Вступні іспити розпочалися 1 серпня 1962 року. Приймали в аспірантуру семеро осіб, а подали документи 49 претендентів. Це був найбільший за всі роки набір до аспірантури. Конкурс – більш, ніж солідний. Віра в те, що зможу стати одним із переможців серед такої кількості абітурієнтів серйозно похитнулася. До того ж більшість вступників були киянами, що, на мою думку, само собою могло свідчити про нерівність шансів. І все ж — відступати було нікуди.

Перший іспит та й усі наступні я склав на «відмінно». Залишався останній іспит з іноземної мови. Оскільки до фінішу наблизилося набагато більше вступників, ніж потрібно, то останній іспит був засобом відсіяти небажаних.

Оскільки в ті давні часи ставлення до іноземних мов було не найкращим, то процедура відсіву не яв-

ляла собою особливих труднощів. Тоді я ще раз переконався в тому, наскільки правильним було моє ставлення до німецької.

Іспит приймала завідувачка кафедри іноземних мов тодішнього педінституту ім. М. Горького Катерина Володимирівна Єнакієва. В одному із питань екзаменаційного білету ставилось завдання прочитати спеціальний текст, переказати стисло його зміст німецькою мовою та відповісти на додаткові запитання. Пам'ятаю, як екзаменатор дала мені книгу «Psychologie der Sprache» (Психологія мови). Це була суто наукова, що відзначалась складним текстом, спеціальна книга.

Я взявся до роботи. Однак за кілька хвилин Катерина Володимирівна підійшла до мене й, попросивши вибачення, замість попередньої дала мені іншу. Був це підручник для дошкільних закладів «Kinderpsychologie» («Дитяча психологія»). Пам'ятаю навіть авторів підручника – з ними я згодом зустрічався особисто під час моїх відряджень до колишньої НДР – Н. Niebsch та М. Vorweg. Текст цієї книги був набагато простіший, і я зрозумів, що можу легко впоратись із завданням. Причини таких перипетій з'ясувалися згодом, коли я вже став аспірантом відділення психології виховання, яким завідувала О.І. Жаворонко.

Оскільки на попередніх іспитах я справив вельми позитивне враження на членів екзаменаційної комісії, завідувачка вирішила застрахувати мене від випадковостей на іспиті з іноземної й звернулася до екзаменатора з проханням дати мені не надто складний текст для перекладу.

Коли я почав відповідати, виникло деяке пожвавлення. Причиною його стало, як опісля з'ясувалося, те, що член екзаменаційної комісії Іван Омелянович Синиця попросив Олександру Іллівну зайти й послухати, «як відповідає німець».

Отже, подолано останній рубіж вступних іспитів, і абітурієнти з хвилюванням чекали на підсумкове рішення екзаменаційної комісії.

Досі складно передати звичайними словами ту безмежну радість, яку я пережив, почувши своє прізвище серед тих, кого прийняли до аспірантури. У ту мить я вважав себе найщасливішою на світі людиною. Дякував Господу за цю високу милість. Мені не вірилося, що впродовж трьох найближчих років мешкатиму й працюватиму в Києві. Цю важливу для мене подію я відзначив відвідинами Володимирської гірки. Милуючись безкраїми дніпровськими просторами, я запитував себе: «Невже я зможу будь-коли прийти сюди і, затамувавши подих, подумки промовляти молитви, яких мене ще в дитинстві навчила мама?»

Після зарахування до аспірантури я вирішив ще місяць попрацювати в Самбірському педучилищі. Мої колеги по педучилищу, які завжди дружно ставились до мене, щиро вітали мене з успіхом. Раділа за мене й водночас сумувала пані Пасевич. Адже вона дуже звикла до мене – як і я до неї.

Щасливою була мама. Я просив її бути стриманою у своїх розповідях про мій вступ до аспірантури. У рідному селі я став першою людиною, якій вдалося стати аспірантом та ще й у столиці України. Настав новий етап у моєму житті: розпочався складний, тривалий період наукової діяльності.

VI. У лабіринтах наукового пошуку

1 жовтня 1962 року розпочалось навчання в аспірантурі. Із самого початку серйозною стала проблема житла. Оскільки Інститут психології не мав свого гуртожитку, довелося шукати приватне житло. Пошуки були нетривалими, і я став квартирантом у тітки Марусі. Ця жінка була родом із Курської області. А проживала в одній із шести кімнат комунальної квартири разом із дев'яностолітнім сліпим батьком. «Перевагою» її кімнати було те, що в ній була неглибока ніша, у якій поміщалося ліжко. Це місце господиня віддала мені й цілком серйозно запевнила, що я маю платити за нього більше, оскільки в мене «окрема кімната». З господинею та її батьком у мене досить швидко налагодилися щирі, добрі стосунки. Особливо швидко звик до мене батько господині. Я щосуботи ходив з ним до лазні, часто «лікував» його, даючи старенькому звичайні драже, від яких, як був упевнений дідусь, він починав краще бачити. Дідусь часто розпитував мене, чи я із Австрії, і коли отримував ствердну відповідь, розказував про те, як у молодості під час служби в царській армії солдати квартирували у священника («стояли во ксендза»).

Крім моєї господині, у комунальній квартирі було ще 5 кімнат, у кожній з яких мешкала окрема сім'я. Загалом у комуналці проживало близько 30 осіб, включаючи людей похилого віку та дітей. На всю оту численну кількість людей була одна велика

кухня без гарячої води та інших елементарних зручностей. Сварки, товариські суди досить часто супроводили нещасних сусідів, що хотіли хоч якось краще влаштуватися. Будинок, у якому я був квартирантом, стояв на вулиці «Жертв революції», що неподалік від Андріївської церкви. Згодом її назвали вулицею «Героїв революції». Очевидно, вирішили, що поняття «революції» може поєднуватися лише з «героями». І тільки після розвалу Союзу вулиці повернули її історичну назву – «Десятинна».

Комунальна квартира була на четвертому поверсі. На цьому ж поверсі, з протилежного боку площадки була така ж рівноцінна за житловою площею шестикімнатна квартира. На відміну від нашої комуналки, у якій – наче в мурашнику – тулилося близько 30 осіб, у сусідній з нами квартирі мешкало всього п'ятеро людей: генерал Жмаченко, його дружина та їхній син з дружиною й дитиною.

Цинізм заяв про «рівноправність громадян» був ще більш дикою брехнею, коли йшлося про так звані «громадян найвищого рангу», стосовно яких узаконена на державному рівні «справедливість» сягала свого безсоромно фантастичного апогею. Ось конкретний приклад: на цій же вулиці Героїв революції напроти будинку, у якому я квартирував, стояв прекрасний п'ятиповерховий будинок. Увечері, коли засвічувалися вогні в усіх житлових приміщеннях, у цьому світло з'являлося лише на третьому поверсі. Вікна ж першого, другого, четвертого та п'ятого поверхів завжди були темні, оскільки в квартирах цих поверхів роками ніхто не жив. З'ясувалося, що третій поверх

окупувала сім'я В.В. Щербицького. Він у цей час та й «довічно» був на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Отже, з міркувань «безпеки», усі чотири «темні поверхи» пустували. Дивно! Невже трудящі, які жили за законами «морального кодексу будівників комунізму», а тому й були най-най-найморальнішими у світі людьми, – оскільки будували світле майбутнє для всього людства – комунізм, могли навіть своїм близьким сусідством являти якусь загрозу для першого секретаря комуністів України? Подібних прикладів, які «підтверджували», що «Страна советов» була для всього світу зразком торжества «рівноправ'я та справедливості», можна навести безліч.

*

*

*

Нарешті настали дні серйозних систематичних занять в аспірантурі. Як то переважно буває, найскладнішим й найвідповідальнішим етапом у роботі аспіранта є вибір теми дослідження. Враховуючи досвід кількарічної вчительської праці, я порівняно швидко за допомогою мого наукового керівника, яким став Павло Романович Чамата, сформулював тему кандидатської дисертації: «Психологічні умови формування самоконтролю поведінки в учнів молодшого шкільного віку». Тема була затверджена на засіданні Вченої ради Інституту психології як актуальна, важлива водночас у теоретичному та практичному аспектах. Однак найскладніше чекало попереду: потрібно було розробити модель експериментального дослідження

цього складного явища самосвідомості особистості. Почалися справжні муки в пошуках бажаної експериментальної моделі. Пам'ятаю, як часто я прокидався серед ночі, аби записати думки, що приснилися мені. На жаль, вранці те, що вночі здавалось бажаною щасливою знахідкою, сприймалось як таке собі наполовину фантастичне марення. Так тривало довгий час. Згодом мої безуспішні пошуки істини спричинили в мене зневіру у власних силах, у можливостях успішного розв'язання проблеми. Свої думки я висловлював Павлу Романовичу. Він заспокоював мене і вселяв впевненість, що згодом я подолаю труднощі.

Дійшло до того, що я навіть звернувся до керівництва Самбірського педучилища з проханням взяти мене на роботу, оскільки мені у зв'язку з вигаданими мною фінансовими труднощами доведеться перейти на заочне навчання. Висловивши мені співчуття, директор запевнив мене в тому, що зможу повертатися в педучилище на свою попередню посаду.

Зрозуміло, що прийняття такого рішення, яке я розцінював, як капітуляцію перед труднощами, було для мене вкрай небажаним. Тому я доклав максимальні зусилля, щоб пробратись крізь, здавалося б, непрохідні хащі лабіринту наукового пошуку.

Пошуки були тривалими, виснажливими. Мені наснилося ще багато-багато «наукових» снів. Правда, деякі з них, як з'ясувалось згодом, якоюсь мірою наближали мене до істини. Праця в бібліотеках, пошук можливих аналогічних рішень зрештою дали відчутні наслідки: я відшукав алгоритм побудови моделі експериментального дослідження. І вже під кінець

першого року роботи я зрозумів, що зможу провести дослідження.

Почалася довготривала праця з учнями, з батьками, родичами дітей, яких я обрав для докладного обстеження, а згодом і проведення з ними потрібних емпіричних досліджень.

*

*

*

Коли моє навчання в аспірантурі наближалось до завершення, у квітні 1965 року я отримав запрошення на роботу в Ужгородський університет. Повернувшись з «оглядин», першої моєї поїздки до Ужгорода, я із захопленням розповідав Павлові Романовичу про це неповторне, дивовижної краси місто. Був я в ньому всього один лише день (30 квітня 1965 року) – саме в розпал квітнування садів. Цвіли вишні, черешні, знаменита в Ужгороді алея японської вишні – сакури. Звичайно, я був щасливий і безмежно вдячний тим, хто запросив мене після завершення навчання в аспірантурі працювати на тодішній кафедрі педагогіки та психології Ужгородського університету. Та Павло Романович не поділяв моїх радощів стосовно місця моєї майбутньої праці. Постукуючи зрідка пальцем по столу (була у нього така звичка, що, як правило, виявлялась у моменти прийняття вельми важливого рішення), він промовив: «Нікуди ви, юначе, не поїдете... Будете працювати в Києві, у нашому рідному Інституті психології...» І мій учитель зробив усе – можливе й неможливе — для того, аби його учень був

«при ньому». Він прописав мене в себе вдома, хоч опісля мав через це чимало клопотів з міліцією та всякими там офіційними «органами», які навіть попереджали Павла Романовича, що, мовляв, прописаний аспірант матиме право претендувати на «жілплощадь». На це Павло Романович не без іронії відповів своїм турботливим «доброзичливцям»: «А навіщо йому претендувати, якщо я вже запропонував моєму аспіранту мешкати в мене на правах члена моєї сім'ї – скільки захоче...» Рішення Павла Романовича, як на ті часи («кагда все жілі так харашо»), було й справді вищою мірою гуманним, високоморальним і не таким вже й безризиковим вчинком, на який мало хто був здатен.

Принагідно хочу сказати про одну рису Павла Романовича: навіть у найскладніших, здавалось би, безвихідних ситуаціях, він не втрачав оптимізму. У цьому йому найбільше й найчастіше допомагало почуття гумору. Ті, хто знав Павла Романовича, й досі пам'ятають його влучні, доречні й підбадьорливі жарти, що часто звучали як вельми оригінальні афоризми.

Час минав швидко. Невблаганно наближався термін завершення аспірантури – перше жовтня 1965 року. До цієї дати аспіранти зобов'язані були подати до наукової частини завершені кандидатські дисертації. Дякую Всевишньому, науковому керівникові, іншим колегами, з якими я радився з найскладніших питань, що я впорався із завданням за два тижні до закінчення аспірантури й успішно пройшов процедуру «передзахисту».

Оскільки дирекція Інституту психології ухвалила рішення після закінчення аспірантури прийняти мене на роботу на посаду старшого наукового співробітника, виникло питання про житло. Ще до завершення аспірантури я поставив собі за мету, що у випадку успішного завершення аспірантури й призначення на роботу незалежно від того, де мені запропонують її, я обов'язково заберу до себе маму. Я постійно пам'ятав про те, що на її долю, починаючи з раннього дитинства (з п'яти років), випало дуже складне життя, і мріяв, щоб вона хоча б на старість могла жити в добрих умовах.

Я оформив документи на будівництво кооперативного житла. Однак тодішній мій науковий статус давав право на володіння лише однокімнатною квартирою, право на двокімнатне житло – а мені дуже хотілося, щоб у мами була своя окрема кімната – мали люди з науковим ступенем. Це було право дипломованого вченого на так звану додаткову площу.

Знову з'явилася проблема: якщо я подам документи в Київський педінститут ім. М. Горького, де була велика черга, мені доведеться надто довго чекати на захист. У той час стало відомо, що в Інституті психології в Москві я міг майже одразу захищатися.

Упродовж чотирьох днів я переклав свою дисертацію та автореферат російською і за порадою Павла Романовича одвіз документи в Інститут психології ім. Смирнова.

На жаль, через моє захворювання назначений на грудень 1965 року захист було перенесено на травень 1966 року.

Захист кандидатської дисертації – видатна подія в житті людини. Тому я добре пам’ятаю цей день. Вів засідання спеціалізованої Вченої ради молодий, але вже добре відомий психолог Володимир Небиліцин. Захист був успішний, і я щасливий повернувся в Київ.

Особливо щасливою почувалася мама. Вона спеціально приїздила в Київ, щоб привітати мене. Радів цій події Павло Романович. Я був його останнім, доволі успішним учнем. Так завершився перший етап мого наукового пошуку, наслідком якого стало здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук та посада старшого наукового співробітника відділу психології виховання.

Крім того, наближалось здійснення моєї мрії – забрати в Київ маму. Завершувалося будівництво будинку, у якому була і моя тепер двокімнатна квартира. Це було в прекрасному районі Києва: острів Русанівка, оточений з усіх боків обвідним каналом на березі древнього Дніпра. 30 січня 1967 року я отримав ключі від двокімнатної квартири. В ній була дуже затишна кімната для мами. У той час мама ще мешкала в нашому рідному селі. Жила одна, вела господарство: город, сад, корова й усяка домашня дрібнота. Тоді мамі було 63 роки, і поратися коло всього їй було досить складно. Тому мама продала свою сільську хату і в червні 1967 року переїхала до Києва.

Мене хвилювало, як звикатиме мама до зовсім нових обставин. На моє приємне здивування, мама досить швидко звикла до київського життя. Як вона згодом призналася, період адаптації тривав близько одного місяця.

VII. Ой, рідна матінко моя! Дитино ти моя старенька...

Побачивши, що я розплющив очі, мама лагідно почухала мені спину, і я, не виймаючи рук з маминої пазухи, знову поринув у спокійний, захищений сон.

Так бувало часто ще в селі, особливо в літні вечори, коли після напруженої денної праці мама, незважаючи на втому, вже лежачи в ліжку, засвічувала гасову лампу й починала читати.

Мамине ліжко стояло в невеличкій вхідній кімнатці (сінях), де на долівці був розстелений матрац із домашнього конопляного полотна, туго набитий свіжим запашним сіном. За покривало правила широка верета (рядно) – теж із домашнього конопляного полотна. Незважаючи на те, що в літні вечори після спекотної жнивної днини було доволі душно, у маминому ліжку цього не відчувалося: тут було завжди свіжо, навіть ніби прохолодно.

Прокинувшись вранці, я іноді запитував маму, чому вона читає книжки та ще й такі товстезні. Мене це дивувало тим більше, що в тих книжках я ніколи не бачив хоча б якихось малюнків. Хіба то цікаво читати такі книжки? На це мама, добре пам’ятаю, відповіла, що цікавими бувають не лише книжки з малюнками та ще й кольоровими, які так подобаються маленьким дітям. У книжках, які читають дорослі, теж багато цікавого, бо в них про різних людей, про далекі краї, про все-все, що тільки буває на світі. Мама запевняла мене в тому, що коли стану

більшим, то зрозумію, чому людина любить читати книжки – навіть якщо в них немає малюнків...

А ще мені було дуже прикро, коли мама, читаючи книжку, іноді плакала. Я просив маму не читати таких книжок, які змушують людину плакати. Згодом, за багато років я зрозумів маму. Пригадую, як я ридав, коли читав роман Етель-Ліліан Войнич «Овод». Мама тоді відібрала книжку й сказала, що віддасть її лише тоді, коли я заспокоюсь. Тоді мені було 16 років...

Читала мама книжки різних авторів. Та найбільше її цікавили твори про життя видатних українських політичних діячів – Богдана Хмельницького, Івана Мазепу та інших. Звичайно, вона любила поезію Тараса Шевченка, деякі з них знала напам'ять. Любила співати пісні на поезії великого Кобзаря. Подобались мамі твори Степана Руданського. Серед сучасних письменників її увагу привертали книги Олеса Гончара, Михайла Стельмаха, Романа Іваничука та багатьох інших. Обождувала мама творіння нашої геніальної сучасниці Ліни Костенко.

За своє багаторічне читацьке життя мама прочитала величезну кількість творів зарубіжних письменників, що перекладались у нас переважно російською.

Книга була для мамі постійним супутником її життя. Любов до читання запала в мамине серце ще в батьківській родині. Батько мамі – дід Петро не шкодував грошей на купівлю книг. Тим паче, що у сім'ї було двоє студентів Рогатинської гімназії – Михайло та Степан.

З роками я все більше переконувався в тому, що читання книжок допомагає людині не лише пізнава-

ти світ, людей, різні події, історію. Часто воно стає особливим життям, у якому читач бачить себе, так би мовити, в інших, віртуальних (уявлених) вимірах, і це допомагає відчувати себе співучасником подій, у яких і йому випадає певна роль; завдяки цьому виникає можливість пережити значно привабливіші емоції, почуття, ніж ті, які викликають обставини реального життя.

Особисте життя мамі складалося таким чином, що їй часто доводилося приносити в жертву власну долю. Найбільшим жертвним вчинком мамі було її одруження з татом. Першою дружиною тата була набагато старша мамина рідна сестра, яка померла внаслідок абортів. У ті роки таке лихо траплялось у багатьох сім'ях. Овдовівши, тато залишився з трьома маленькими дітьми: п'ятирічною дочкою, трьохрічним та однорічним сином. Цю трагедію особливо болісно переживала бабуся Катерина, мама моєї мамі. Вона благала дев'ятнадцятирічну дочку одружитися з овдовілим зятем, який був старший од мамі майже на 20 років!

Для мамі одруження з татом видавалось неймовірним. Адже вона сприймала його як поважного чоловіка, одружуватися з яким не могла молода дівчина. Однак перемогли вмовляння бабусі, яка нізащо не хотіла примиритися з тим, що доля сиріт опиниться в руках чужої жінки – мачухи.

Перші та й наступні роки подружнього життя стали для мамі важкими випробуваннями. Минув рік, і в мамі народилося двійко дівчат-близнят. Вони прожили недовго – всього чотири та сім днів. Минуло ще два роки, і в мамі народилася третя дочка –

Катерина; через два роки з лишнім народилася четверта дочка – Олімпія. Після неї за такий же час народилася п'ята дочка – Ярослава. За три роки мама знову стала при надії. Сумніву в тому, що й цього разу, як і в усі попередні, за інерцією чи то вже за звичкою знову народиться дівчина, у мами не було жодного. Насправді цього разу на світ з'явився я. Хоч цього могло й не статися – і в мене не було б ні мами, ні тата, а в них не було б мене. Слава Господу, що я все-таки прийшов на цей світ. Адже життя – це надзвичайно цікаве явище. На жаль, не дуже багатьом людям – мешканцям нашої планети вдається зрозуміти, відчутти незбагненну цінність життя людини.

Незважаючи на жертовність і благородство мами, що вже змирилася зі своєю долею, тато постійно ревнував її, звинувачував у тому, що вона його не кохає й лише мріє про якогось молодика. Пам'ятаю кілька жахливих сімейних сварок, коли розлючений тато викрикував, обзиваючи маму жахливими непристойними словами. У такі моменти я прагнув одного – щоб тато замовк, кудись подівся, зник і щоб я ніколи не чув цих образливих слів.

Причина подібних спалахів татової люті була його невгамовна потреба в статевій близькості. Мама ж боялася цих контактів, які кожного разу неодмінно давали небажані наслідки: вагітність і народження чергової дитини. І це була основна причина того, що мама всіляко намагалась уникати статевої близькості з татом. Правда, можна було припускати, що мама просто ненавиділа тата як людину, що сплюндрувала її особисте життя...

Минали роки за роками. Я займався своєю науковою роботою. Чимало часу приділяв читанню лекцій. Досить часто виступав по радіо та телебаченню. Періодично публікував планові праці, науково-популярні брошури. Незважаючи на це, мама вельми критично ставилася до моєї праці. Вона вважала, що я зовсім недостатньо використовував свої потенційні можливості, завдяки яким я міг би бути набагато успішнішим як науковець, професіонал. Одного разу мама відверто висловила свою критичну оцінку моєї наукової діяльності. «Якщо хочеш знати, що я думаю про тебе як науковця, Мирославе, то послухай, що я скажу: ти не є справжнім вченим, і те, як ти працюєш, мене зовсім не тішить. Якби ти працював як належить, то вже давно був би доктором, професором і писав би не сякі-такі брошурки, статті, а працював би над солідними книжками. А тепер ти хто? Ти не є справжнім вченим – ти от такий собі «вічний кандидат».

Своєю влучною й справедливою оцінкою моєї роботи мама змусила мене серйозно замислитись над її висновком. І справді: після захисту кандидатської минуло вже більше 20 років. Слід сказати, що в ті часи захист докторських дисертацій був явищем вельми рідкісним. Докторські вчені ступені та професорські наукові звання мали переважно науковці Москви та Ленінграда. Науковці-доктори у союзних республіках були рідкістю. Складалося враження, що їм цілком достатньо задовольнятися науковими ступенями кандидатського рівня, тобто подібно до мене бути «вічними кандидатами».

Признаюсь, що мамина дуже критична, але вельми справедлива оцінка змусила мене замислитися

над моїми подальшими науковими планами, реалізація яких згодом дала бажані, особливо для мами наслідки – і я став доктором наук, а незабаром отримав також атестат професора.

Перший рік проживання в Києві мама обмежувалася переважно хатніми справами, у чому я їй всіляко допомагав. Однак мамі не дуже подобалося те, що їй доводилося займатися тільки домашньою роботою. Вона мріяла про роботу, на якій могла б якось спілкуватися з людьми. І така робота невдовзі знайшлася. У музеї Західних та Східних мистецтв (музей Варвари і Богдана Ханенків) маму прийняли на посаду спостерігача, де вона працювала понад 10 років. Ця робота стала для мами улюбленою. Їй подобалось те, що в музей приходили різні люди, які запитували маму, звідкіля вона родом. Зрідка траплялася щаслива нагода зустрітися тут зі своїми земляками («пуківчанами»). Про такі випадки мама розповідала мені із захопленням та хвилюванням. Як справжня жінка, вона дуже дбайливо ставилася до свого зовнішнього вигляду. Кожного дня мама ходила на роботу в іншому одязі. Про це я теж дбав. Тому, коли їздив у відрядження за кордон, часто привозив для неї якісь подарунки: одяг, взуття, біжутерію, речі, що задовольняли мамині не такі вже й вибагливі потреби.

Періодично ми відвідували театри, концертні зали. Найбільш подобалось мамі бувати в театрі імені Івана Франка, зокрема, на таких виставах, як «Украдене щастя», «Назар Стодоля», «У неділю рано зілля копала». Подобалися мамі також вистави в театрі опери та балету. Звичайно, вона надавала перевагу

українським операм, зокрема таким, як «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка». Серед іноземної класики мамі особливо подобалась «Травіата». До балету ми так і не дійшли...

Любила мама подорожі – близькі й далекі. За десятиліття київського життя ми побували в багатьох екскурсіях. Особливо захоплюючою була подорож до Софіївського музею, що на Черкащині. А ще поїздка до Переяслав-Хмельницького, де зосереджено кілька музеїв під відкритим небом. У вихідні та святкові дні ми ходили до церкви. Серед багатьох Київських храмів було кілька таких, у яких мама або ми удвох бували найчастіше. Кожної неділі мама, йдучи на роботу в музей, заходила на деякий час у Володимирський собор, що неподалік від музею Західних та Східних мистецтв.

У великі свята ми найчастіше ходили до православної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, що на Подолі і належить до Київського патріархату. Недалеко від цього храму стоїть старенька дерев'яна церква, яка належить до греко-католицької єпархії. Настоятель цієї церкви – монах Валерій. Отець Валерій був останнім сповідальником мами. Він же ховав її. У мами було дуже виважене, правильне ставлення до різних конфесій. Як греко-католичка за хрещенням, вона, звісно, вважала, що їй найближча саме греко-католицька церква. Водночас їй була чужа настроєність проти православної церкви. Таке ставлення, на жаль, було свого часу властиве багатьом галичанам. Мама достеменно розуміла ту велику історичну місію, яку виповнила греко-католицька церква в збереженні національної ідентичності українців захі-

дних областей України. Православна ж церква – це головна церква Великої (східної) України.

У ставленні до конфесійних проблем в Україні в мене з мамою було цілковите взаєморозуміння. Таке ж взаєморозуміння об'єднувало нас у ставленні до так званої «української» православної церкви московського патріархату. За багато років я мав можливість неодноразово переконатись у тому, що ця так звана «українська церква» не має нічого спільного з Україною, її народом, історією, культурою, традиціями. Насправді це – одне з найнебезпечніших політичних утворень п'ятої московської колонії в Україні. Небезпека цього політичного утворення в тому, що воно апелює до почуттів віруючих і вводить їх в оману, горлопанячи на увесь світ брехню про свою ніби то найбільшу канонічність серед усіх церков світу. Як здобували свою «канонічність» московити, добре знають в усьому цивілізованому світі. Відомі події засвідчують той факт, що за ту «канонічність» колись поплатився своїм життям не один десяток соболів...

Антиукраїнська, антидержавна, українофобська сутність цієї «церкви» дається взнаки досить часто. Ось деякі з багатьох прикладів, що підтверджують сказане.

Якось мама попросила мене купити їй хрестик. По дорозі на роботу я заїхав у Києво-Печерську лавру й підійшов до людини в рясі, що на довгій лавці розставила свій крам. Знайшовши потрібний хрестик, я запитав: «Скільки коштує цей хрестик?». У відповідь я почув сповнений ненависті роздратований крик – «Этот крестик стоит!!!...» – я аж стрепенувся від цього крику. Здивований і ображений, я наважився уточ-

нити, що сталося, у чому причина... І я ще раз перепитав, скільки коштує хрестик. У відповідь той осканеніло заверещав на мене: «Изьди, сатана!!!» – і почав хрестити мене... Ця людина, представник «канонічної церкви» готова була розірвати мене тільки за те, що я звернувся до неї українською мовою – у Києві, столиці України (!!!).

І ще багато подібних випадків засвідчують, що моя переконаність в антиукраїнській сутності церкви московського патріархату не є випадковою, надуманою, а має під собою міцний московський антиукраїнський фундамент.

...Якось ми були з мамою на Подолі. Поспішали. Мама побачила неподалік церкву й попросила мене зайти до храму хоча б на кілька хвилин. Зайшли. Застали невеличку чергу, осіб з 10: відбувався обряд миропомазання. Мама задоволено шепнула мені: «Як добре, що ми зайшли!». Минуло 2—3 хвилини, як до нас підійшла служниця храму й з підозрінням запитала: «Вы уплатили?!». «За що?» – запитав я. Тітка, не думаючи й хвилини, схопила за барки маму, що стояла в черзі переді мною й виштовхнула її. «Тікаймо, поки не пізно, бо тут якась нечиста сила править», — сказала мама. Ми вперше почули, що в них, «канонічних», на все такса. Адже вони, очевидно, мають якісь «соціалістичні зобов'язання» перед московським патріархатом.

Зазначу, що в церквах Київського патріархату всі невеличкі, короткотривалі послуги можуть оплачуватися виключно за бажанням самих парафіян.

А ось ще приклад. Якось після роботи я вийшов на Хрещатик. Побачив велелюдну колону громадян.

Попереду йшли з церковними хоругвами, хрестами. Колона, як з'ясувалося, вийшла з Печерської лаври. А супроводило каноніческих таке політичне лихо, як Наталія Вітренко. Та баба, мабуть, добре випивши задалегідь, цілком серйозно намагалася лякати киян то Міжнародним валютним фондом, то Північно-Атлантичним союзом, то Європою та ще багатьма іншими страшилками. Звісно, вона силувалася переконати всіх, що єдино можливий рай для українців – лише у вічному союзі із «старшим братом». Запевняла, що тільки цей «союз» може врятувати українців. Від чого? Від кого?

Зрозумівши, хто головний організатор цієї ходи, я запитав у тітки – найближчої до мене учасниці: «І вам не соромно займатися цим?». Відповідь була негайною і вельми «переконливою»: «Молчі, Бендера вонючий!».

Далі – ще більш переконливий приклад суті так званої «української» православної церкви московського патріархату.

У Києві є велетенський Фролівський храм з підземним відділенням, що разом із монастирем для жінок займає величезну територію майже в центрі столиці. При виході з подвір'я храму міститься замуруваний у стіні кіоск. Біля віконечка висить оголошення, у якому зазначається перелік церковних послуг для віруючих на різні потреби: за здоров'я, за спокій душі, за... Далі наголошується, мабуть, на найголовнішому, а саме на тому, хто не має права на перераховані послуги. Сюди гамузом віднесено непоєднуване: самогубці, ворожбити, уніати (греко-католики), католики, алкоголіки та всяка інша, на

думку «канонічних», скверна. Написали оголошення чомусь російською.

Свідченням зневаги до української мови, культури є той факт, що в усіх церквах московського патріархату богослужіння не ведуться державною українською мовою.

Я ніколи не міг й досі не можу збагнути, чому у своїй молитві до Бога я маю зрікатися своєї рідної української мови?!

Ще одне доведення українофобства церкви московського патріархату. Відомо, що у відзначенні трагічних чи славетних дат в історії українського народу церква московського патріархату не бере жодної участі. Маємо на увазі вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду українців у 1932-1933 роках, організованого московським кадебе, чи, скажімо, жалобні поминальні акції на безіменних похованнях жертв московського комуністичного режиму в Биківнянському лісі та багато інших заходів, що стосуються знаменних подій в історії України.

Тепер, на зламі 2013—2014 років, коли сотні тисяч українців на майданах України відстоюють свій європейський вибір, церква московського патріархату знову включилася в шалену боротьбу проти цього вибору, намагаючись усіма силами загнати ненависних їй українців у московське путінське оновлене ярмо.

Саме цими намаганнями задушити все українське, знищити Україну як державу можна пояснити шалену активність церкви московського патріархату, спрямовану на те, аби своїми щупальцями висмоктувати все живе з України. Тому зовсім не дивує той факт, що із 600 приходів церкви московського патрі-

архату 400 засновано в Україні. Максимум активності цієї конфесії припадає на Київ. Варто пройтись вулицями столиці, аби переконатись у тому, що навіть найменші клаптики землі забудовуються церквою московського патріархату.

* * *

Найулюбленішим видом відпочинку мами в київський період її життя був відпочинок на березі Дніпра. Мама часто висловлювала захоплення тим, що у своєму житті вона дочекалася часу, коли змогла не лише читати про велику українську ріку, а й купатись у її водах. За це мама була дуже вдячна мені.

Цілком зрозуміло, що в рідному селі не могло бути й мови про якісь купання в річці, тим паче, коли йшлося про літніх жінок. Тому, приїхавши до Києва, мама вдавала, ніби вміє плавати. А насправді (намагаючись, щоб я не помітив) відштовхувалась ногою від дна річки.

І все ж настав час, коли мама таки навчилася плавати. Було їй тоді вже 75 років. Під час літніх канікул я щороку їздив відпочивати на Чорне море. Мамі ж тільки обіцяв, що якимось візьму її з собою на море й полетимо туди «літачком».

І лише 1979 року я вирішив провести відпочинок разом з мамою на Чорному морі. Мали летіти літаком до Сімферополя, а звідти тролейбусом добиратися до Ялти. Не знаючи, як мама переноситиме переліт, я попросив свого кума, доктора Миколу поїхати разом з нами на відпочинок. На моє здивуван-

ня, мамі дуже сподобалось летіти, оскільки це, як казала вона, набагато приємніше, ніж їхати трамваєм.

Влаштувавшись у готелі «Ореанда», ми наступного дня відправились на берег моря. Кілька разів ми втрьох разом заходили у воду, після чого грілись на сонечку. Ми з кумом якимось і не помітили, що мама відлучилася від нас. Я почав хвилюватися, але через кілька хвилин мама вже бігла мені назустріч, радісно вигукуючи: «Я поплила! Я поплила!». З'ясувалося, що в солоній морській воді – на відміну від річкової – мамі було зовсім легко плавати. Так мама вперше в житті, у 75 років, навчилася плавати. За те я пообіцяв їй, що наступного разу обов'язково поїдемо разом відпочивати на Кавказ. І справді, через два роки – у 1981 році — ми відпочивали з мамою неподалік від Сочі, влаштувавшись на 24 дні (з 1-го по 4-те жовтня) в готелі товариства «Знання». Погода була чудова. Мама вдосконалювала свої вміння плавати й була щаслива від такого відпочинку. Кавказ сподобався мамі ще більше, ніж Крим. Особливо цікавою стала для мами поїздка на озеро Ріца. Мене дивувала мамина відвага й витривалість. Адже на ту пору їй минуло вже 77 років! Однак автобусну поїздку на високогірне озеро вона перенесла зовсім нормально.

З тих часів у нас залишилось багато фотографій, приємних спогадів. Цього разу переліт літаком до аеропорту Адлер мама сприйняла з деяким хвилюванням. Після повернення додому вона призналася, що під час наближення до аеропорту, коли вже цілком виразно можна було бачити, як піняться прибережні морські хвилі, їй стало страшно. Мама почала молитися і, як вона казала, «здалася на Божу волю: що буде з усіма, те станеться й зі мною». Страх ви-

явився безпідставним, посадка відбулася якнайкращим чином, і мама з полегшенням зітхнула, висловивши вдячність Богові за те, що благополучно добралися до курорту.

Оскільки мамі йшов уже 78 рік, ми вирішили, що слід припинити роботу в музеї. Все-таки в маминому віці така робота вимагала неабияких зусиль. Так і зробили. Дирекція просила маму залишатись на роботі ще деякий час. Однак зійшлися на тому, що маму зрідка – двічі-тричі на місяць — запрошуватимуть у музей у випадках, коли хтось із її колег не зможе вийти на роботу (хвороба, відпустка тощо).

У свої 77—78 років мама почувалася досить добре. Упродовж усього життя вона рідко хворіла. Лише у 75 років уперше потрапила в лікарню у зв'язку з простудою.

Влітку під час профвідпусток мама, як правило, їздила в рідне село, де впродовж 2—3 тижнів допомагала в господарстві найстаршій дочці Катерині: копання картоплі, моркви, вибирання цибулі, шаткування капусти. Молодша дочка Ярослава, що мешкає біля Києва, теж запрошувала маму допомагати їй у роботі на городі.

Після звільнення з роботи в музеї мама могла вже значно більше й частіше допомагати своїм дочкам. Мені, зрозуміло, шкода було, аби мама надміру фізично працювала, допомагаючи почергово своїм дочкам. Я радив мамі частіше відпочивати. Адже наближався 80-літній ювілей, коли старенькій людині слід серйозно опікуватися своїм здоров'ям.

*

*

*

У 1984 році ми з мамою пережили найскладніші й сумні часи. Під час відрядження я простудився в поїзді. Наслідком стала складна форма вестибулопатії (порушення координації рухів) та арахноїдит – запалення мозкової сітки. Я не міг вільно ходити, потребував додаткової опори, щоб не впасти. Мені загрожувала втрата працездатності. Захворювання тривало майже рік. І тільки завдяки невідступним, наполегливим вольовим зусиллям, спеціальним фізичним вправам, які рекомендував мені невропатолог вищої кваліфікації, поволі вдалося вернутися до нормального стану.

Однак моє нездужання, на жаль, не пройшло безслідно для мами. Вона дуже переживала, часто плакала, не знаючи, чим скінчиться моє захворювання. Тривалий пригнічений психічний стан негативно позначився на маминому здоров'ї. Якщо попередні роки мама ніколи не скаржилася на головні болі, то тепер ці скарги ставали все частішими. Наближення глибокої старості викликало потребу в догляді мами.

Коли мамі виповнилося 87 років, у неї з'явилися перші ознаки склерозу. Для мене це її захворювання стало несподіваним і дуже важким випробуванням. Я ніяк не міг змиритися з тим, що мама, на якій, зрештою, трималося все життя нашої великої сім'ї, поволі, але невпинно перетворювалась на «стареньку дитину». Чим далі, тим виразнішими ставали ознаки цього жахливого захворювання. Якось я зайшов до мами в її кімнату. У цей час мама перебирала якісь листи, а побачивши мене, запитала: «А що то ви за людина така? Хто ви?» Заскочений таким дивним запитанням, я не зміг одразу відповісти на нього. Вирішив

вдатися до жарту: «Я – ваша тітка». Мама здивувалась і стала уважно придивлятися до мене. Нарешті вона крізь сльози сказала: «Боже! Боже! Що ж то зі мною?! Та як то ви можете бути моєю тіткою, коли у вас – вуса. Господи! Та чому мені таке видалося, що не впізнала тебе, мій синочку?! Напевно, у мене зовсім погано з пам'яттю!»

Згодом подібні випадки траплялися все частіше. Оскільки мені ще не вистачало кількох років до пенсії, я мусив майже щодня ходити на роботу, залишаючи безпорадну маму саму вдома. Після закінчення робочого дня я щодуху, майже бігом добирався додому, хвилюючись, щоб там з мамою, не дай Боже, не скоїлось чогось поганого.

Одного разу, коли я повернувся додому, мама спитала мене, чи я забрав усі документи, які вона «передала» мені, скинувши з балкона восьмого поверху нашої квартири папку, яку я буцімто просив. Звичайно, що ніякої домовленості між мамою та мною про передачу якихось документів не було. Все це було витвором маминої склеротичної фантазії. Папку для мене мама й справді скинула. На щастя, то була папка з чистим папером для друкування.

Ще одна небезпека того, що, йдучи на роботу, я залишав маму саму, була пов'язана з газом та водопроводом, із можливістю затоплення сусідів із нижчих поверхів.

На початках маминого захворювання я дуже мало знав про поведінку літніх людей, у яких склероз. Правда, я розумів, що в таких випадках за допомогою слід звертатися до лікаря-психіатра. Проконсультувавшись з таким фахівцем, я зрозумів, що хво-

робу неможливо здолати, вилікувати навіть за умови застосування найрадикальніших фармацевтичних засобів. Процес прогресування хвороби за певних умов, – з урахуванням її суті, індивідуальної специфіки перебігу в конкретної людини — можна хіба дещо сповільнити, надати їй перебігу більш спокійних форм і хоч якоюсь мірою наблизити поведінку хворої людини до норми.

З'ясувалося, що однією з ознак склерозу є підвищена психічна активність хворої людини, порівняно часте виникнення в неї так званих парадоксальних форм поведінки – коли навіть незначні якісь факти здатні викликати у хворої людини бурхливі негативні емоції. Така поведінка старенької хворої людини зовні дуже нагадує вередування маленької дитини. І взагалі, при склерозі в старій людини спостерігається схильність до дитячих форм поведінки. Враховуючи це, слід пам'ятати, що обурення дітей подібною поведінкою своїх хворих батьків, звинувачення їх у навмисному бажанні допекти чи помститися дітям є абсолютно безпідставними. Подібні обурення тільки погіршують все, і догляд хворої людини переростає у нескінченні, безрезультатні конфлікти, що створюють ситуації безвиході. Часто з вини молодих людей: дітей, онуків — у сім'ї можуть траплятися непередбачувані й трагічні випадки.

Згадуючи ці складні, трагічні для мами й мене роки, місяці, з сумом мушу признатись, що, опинившись у такому скрутному становищі, ми виявилися самотніми. Три мої старші сестри, які всього лиш кілька років тому, коли мама ще була здорова, «стояли в черзі», очікуючи, коли вона приїде їм на допомогу,

тепер перестала бути потрібною. Коли я говорив сестрам, що дуже побоююсь, аби не сталась з мамою біда з тієї причини, що мешкали ми з нею на восьмому поверсі, вони виявляли повну байдужість до моїх побоювань. Хто знає, яка думка могла з'явитись у бідній маминій голівоньці. Їй могло здатися, що я стою під балконом і прошу її «злетіти» птахою вниз. І зараз у мене мурашки по спині бігають, коли на мить подумаю про якийсь жадливий вчинок, на який могла відважитися мамуня...

Сестри на мої побоювання реагували зовсім байдуже, вважаючи мене фантазером, який хоче звільнитися від обов'язку доглядати маму, що стала поводитися, як мала дитина. Їм, мешканкам села, що мали пристойні сільські хати, безумовно, слід було потурбуватися про те, як допомогти мені влаштувати це складне питання.

Зрештою, над суттю ситуації, що склалася у зв'язку з доглядом мами, задумалася старша сестра Катерина, яка мешкала в рідному селі разом з чоловіком.

Отож було прийнято рішення одвезти маму в Пуків до найстаршої дочки Катерини.

На жаль, з цього «переселення» не вийшло нічого доброго. Вже за рік (кінець січня 1992 року) я змушений був забрати маму до Києва. Зять постійно сварився з мамою, верещав на мене, навіщо я привіз її без його на те згоди.

Довелося шукати людину, яка могла б доглядати маму під час мого перебування на роботі. Звичайно, я готовий був таку людину належним чином винагороджувати фінансово. Незабаром така жінка знайшлася. Це була поважного віку, дуже симпатич-

на жіночка, яка мешкала в нашому будинку, – пані Катерина. Чай з нагоди першого близького знайомства з сусідкою пройшов дуже симпатично, і я вже був радий, що проблему розв'язано. На жаль, як тільки пані Катерина пішла від нас, мама висловила категоричну незгоду з тим, щоб жінка приходила до нас. Причину незгоди викликана підозра мами в тому, що ця жінка, ставши маминою опікункою, претендуватиме на те, щоб оселитись у нашій квартирі, й вимагатиме, аби я одружився з нею. Це типові для склеротиків фантазування, у яких вони безпідставно підозрюють інших людей у корисливих цілях, у різних нечесних намірах. До речі, сусідці зовсім не потрібна була наша квартира, оскільки вона одна проживала в трикімнатному помешканні.

Довелося обмірковувати інший варіант. Я згадав про сусіда Івана, який у зв'язку із складною операцією тимчасово не ходив на роботу і міг приходити до нас, щоб бути з мамою за моєї відсутності. Сусід, крім того, умів добре готувати і загалом був вправним домашнім господарем, лікарем. На мою пропозицію сусід одразу люб'язно погодився виручити мене в скруті.

Я сказав мамі, що знайшов людину, яка погодилася приходити до неї на години моєї відсутності вдома. Знову було призначено вечірній чай для знайомства з новою людиною. Я був майже упевнений у тому, що цього разу все станеться так, як планувалось. Адже йшлося не про якусь, можливо, підступну жінку, а про чоловіка, який мешкав по сусідству з нами у своїй приватній квартирі. І знову симпатична зустріч за вечірнім чаєм, і, на жаль, знову безуспішно. Цього разу причиною невдачі стала майже фантас-

тична й кумедна мамина вигадка про те, що я хотів її обдурити: «Мирославе! Я знаю, що в мене з пам'яттю не дуже добре, але нічого в тебе не виїде: я відразу упізнала сусідку, яку ти вже приводив. Та сама, що й учора – тільки з наклеєними вусами: і пані Катерина стала паном Іваном! Ти не турбуйся про мене, не потрібна нам ота баба. Я буду добре поводитися, і ти можеш спокійно ходити на свою роботу. Я й газу не буду чіпати, і з водою буду поводитись обережно. І сама буду собі обід брати. Дозволь мені бути самій, і я спокійно чекатиму на твоє повернення з роботи. Трохи посплю, можливо, трохи читатиму якусь книжку». Не знаю чому, але коли в мами почалися явні ознаки склерозу, вона перестала читати книжки...

Отже, усі мої намагання знайти для мами помічника скінчилися безуспішно. Вихід залишався один: домовитися з дирекцією Інституту психології про те, щоб я міг частіше працювати вдома, а на роботу ходити лише за крайньої необхідності, приміром, на засідання Вченої ради чи для проведення засідань лабораторії.

Ситуація була дуже складною, але не безвихідною. Найважливіше було подбати про підтримку психічного стану мами. За порадою мого приятеля провізора Олександра я почав періодично підліковувати маму. У ті роки для поліпшення мозкових процесів у стані склерозу використовувався австрійський препарат актовегін, який за своєю терапевтичною дією був близький до вітчизняного лікарства церебролізину.

Курси актовегіну із 24 уколів я проводив через кожні 6 місяців. Ефект від уколів був помітним: у ма-

ми знижувався рівень надмірної психічної активності, вона спокійніше реагувала на ті чи інші незручності, якісь несподіванки. Крім того, за порадою психіатра я лікував маму ще й такими ліками, як трисидил та галаперидол. Якщо перший заспокійливо впливав на психіку мами, то другий позбавляв її так званих «голосів», від яких часто страждають люди в склеротичних станах. «Голоси» – так звані звукові галюцинації, які дратують хвору людини, змушуючи її часто вступати у виснажливі суперечки з опонентами, яких насправді не існує.

Лікування хворого на зазначені вияви склерозу є дуже потрібним. Зрозуміло, що медикаменти, про які я щойно говорив, застосовувались більш, ніж 20 років тому. Зараз, очевидно, у подібних випадках застосовують препарати іншого, вже нового покоління, що спроможні давати більш ефективні наслідки.

Однак медикаментозне лікування є лише частиною заходів, спрямованих на поліпшення загального стану хворої людини. Головну, вирішальну роль у пом'якшенні проблем, які виникають у хворої людини, належить тому, які стосунки складаються між нею та тим, хто її доглядає. У цьому найважливішим є вміння запобігати конфліктам, пом'якшувати, нейтралізувати непорозуміння, що можуть виникати в будь-який момент. Постійно слід пам'ятати, що в поведінці старенької, хворої на склероз людини часто виникають різні непередбачувані, позбавлені будь-якого здорового глузду дії, словесні реакції, вимоги, наполягання.

Ось конкретний приклад, взятий із життя моєї старенької матінки.

Пізній вечір. Морозна різдвяна ніч. Мама просить мене зайти до неї в кімнату й цілком серйозно дає мені дивне доручення піти на кухню й «нагодувати ангелів», які дуже замерзли й голодні. Я пообіцяв мамі тут же виконати її прохання. І вийшов у свою кімнату. Через кілька хвилин мама знову гукає мене, щоб довідатися про «ангельські справи». Зайшовши в мамину кімнату, я сказав, що прилетіли три ангели, яких я пригостив «канапками» (бутербродами). Мама була дуже задоволена й вдячна мені: «Який ти добрий, синочку! Дай я поцілую тебе. І я проситиму Бога, щоб він благословив тебе». Я залишив маму в гарному емоційному стані. Адже її таке важливе прохання було сприйняте мною, як належить. Уявімо собі інший, діаметрально протилежний варіант відповіді на мамине прохання. Згодом я багато разів повертався до епізоду з «годуванням ангелів» і завжди переконувався в тому, що моя реакція на мамине прохання була єдино можливою й правильною.

На жаль, у взаєминах зі старенькими й хворими на склероз людьми ми майже завжди намагаємось переконати їх у безглузді їхніх вимог, починаємо кричати на них, принижуюємо їхню людську гідність, лякаємо їх, внаслідок чого стосунки закінчуються гострим, часто нездоланим конфліктом, вихід з якого стає вельми складним, а то й неможливим.

Наведений з реального життя приклад є типовим і за своєю суттю дуже близький до безлічі інших. Усі вони переконують нас – дітей, онуків, що, доглядаючи стареньку людину, ми постійно повинні пам'ятати про найважливіший принцип, який має лежати в основі стосунків, — це принцип толерант-

ності, який впливає з усвідомлення того факту, що хвора людина поводить себе саме так, а не інакше не тому, що їй так хочеться, а тому, що саме таку поведінку зумовлюють психофізіологічні особливості та реальні можливості хворої на склероз людини.

Незважаючи на труднощі догляду за хворою мамою, я поволі звикав до них. Бо коли поважаєш і любиш людину, то виникає й добра воля, оскільки розумієш причини тих чи інших особливостей її поведінки, і труднощі перестають бути такими вже нездоланими, непереборними.

Доглядаючи немічну матінку, проявляючи розуміння й терпеливість у ставленні до її іноді вельми складної поведінки, я відчував, що поволі, крок за кроком звільняюсь од власних вад. Отже, життєві труднощі, якщо сприймати їх не як якусь неочікувану та несправедливу кару, а як життєву необхідність, яку слід приймати, як те, що може трапитися на життєвому шляху будь-якої людини, тим паче, якщо ці проблеми пов'язані з рідними людьми, їх терпеливе подолання має стати священним обов'язком для кожного, хто справді є Л ю д и н о ю.

*

*

*

Минали роки, наближалася «кругла» дата в маминому житті: 5 червня 1994 року їй виповнювалось 90 років. Мені хотілося якось гідно відзначити цей День.

Завдяки моєму особистому знайомству з відомою поетесою та журналісткою Ніною Гнатюк, ми вирішили підготувати виступ мами по Всеукраїнсь-

кому радіо. У ті роки в програмі радіо велася вельми цікава рубрика під назвою «Зустріч з цікавою людиною», що тримала чверть години. В основу радіовиступу мами було покладено читання поезії Тараса Шевченка «Розрита могила». Відомо, що цей твір був строго заборонений у колишній «стране советов». Однак у Галичині поезії Тараса Шевченка, зокрема й «Розрита могила», звучали вільно. У 1914 році, коли мамі виповнилося 10 років, вона декламувала цей вірш Шевченка на сцені Народного дому рідного села. І ось пані Н. Гнатюк запропонувала мамі повторити через 80 років декламацію «Розритої могили» по Всеукраїнському радіо.

Незважаючи на глибокий склероз, мама добре пам'ятала текст «Розритої могили». Принагідно зауважу, що склеротикам неймовірно важко, а то й неможливо запам'ятовувати нову інформацію. Однак те, що вони вивчили, чули давно, навіть у ранньому дитинстві, зберігається в них добре протягом усього життя.

За розробленим сценарієм мама відповідала на деякі запитання поетеси, що стосувалися найважливіших подій, які сталися в її житті за 90 років. Після того, як мама дуже вдало продекламувала «Розриту могилу», їй запропонували звернутися з побажаннями до багатомільйонних радіослухачів України.

Ось основний зміст маминого звернення до людей: «Я прожила довге життя... Було в ньому, як і в інших людей, багато вслякого. Але найважливішою подією, за яку я вдячна Богу, було те, що я дожила до того часу, коли Україна, нарешті, стала вільною, ні від кого незалежною державою. І я від щирого серця

хочу побажати щастя всім громадянам, їхнім дітям, онукам, щоб їм усім добре жилося в Україні. А щоб так було, то я помолюся за це словами Тараса Шевченка». І мама продекламувала напам'ять уривок із вступу до поеми «Марія» :

Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твого мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю,
Достойно петая! благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий кінець, о всеблагая!

Я спеціально подав увесь уривок із вступу до поеми «Марія», щоб читач мав змогу переконатися в неабиякій складності поезії: наявність рефренів чи рядків, які на, перший погляд, майже ідентичні, але насправді суттєво відрізняються, що забезпечується, зокрема, інтонаційними засобами віршування тощо.

Та найбільше диво полягає в тому, що при всій складності тексту поезії, мама, яка іноді не впізнавала мене, не могла запам'ятовувати найпростішу інформацію, змогла вивчити *напам'ять* цю складну поезію. Давався мамі цей процес доволі складно, однак, вона його опанувала. Отже, бажання, мотивація, потреба вивчити поезію були настільки сильні, що вдалося здолати труднощі – особливо (о диво!) ті, які були пов'язані з завадами, зумовленими явищами склерозу. Цей випадок переконливо засвідчує той факт, що найголовніше в людині – її дух, воля, прагнення до досягнення привабливих, духовно високих цілей. Саме завдяки цьому людина спроможна долати навіть, здавалось би, непереборні труднощі.

І ще одне, мабуть, не менше диво, чи чудо: щоранку мама дуже любила під час сніданку їсти манну кашу. Сидячи у своїй кімнаті, що була напроти кухні, мама бачила, як я готую для неї улюблену ранкову страву; вона з нетерпінням чекала, коли я покличу її до столу. Запрошував я матінку, звертаючись до неї, як до маленької дитини: «Ходи сюди, моє маленьке – їстимеш щось солоденьке». Мама швидко приходила на кухню й сідала за стіл. Однак спочатку вона мовчки давала мені три ложки манної кашки (мабуть як вираз «вдячності за пророблену мною роботу») і лише після цього сама бралася за належну їй улюблену страву. У чому диво? У мене досі збереглися манні крупи, які я купив, щоб готувати для мами манні каші ще 5 жовтня 1995 року. Відомо, що манні крупи зберігаються у придатному стані щонайбільше 4-5 місяців. А тут минуло вже майже 19

років!!! Однак крупи зовсім не втратили своєї колишньої свіжості, придатності до вжитку.

Мамин виступ по радіо став для неї дуже важливою подією і викликав щире захоплення мільйонів українських радіослухачів.

Згодом, у серпні цього ж 1994 року, мамі запропонували взяти участь у відкритті Співочого поля в Києві, де вона на самому початку дійства мала прочитати «Розриту могилу» Тараса Шевченка. Зазначу, що у цій події взяли участь телекомпанії з 18 країн світу. На жаль, у ті дні мами не було в Києві...

* * *

Наголошуючи на тому, що основним принципом, якого слід неухильно дотримуватись у взаєминах зі старенькою людиною-склеротиком, має бути максимальна толерантність, слід виокремити деякі конкретні способи й форми реалізації толерантності.

По-перше, треба не лише остерігатись думки про те, що старенька людина вже віджила своє й нічого їй, мовляв, мати якись життєві домагання стосовно майбутнього, а й справді бути переконаним у тому, що, поки людина живе, їй має бути цікавим і потрібним усе – як і людині значно молодшого віку.

По-друге, позитивне емоційне враження на стареньку людину справляє усвідомлення нею того, що з її думкою рахуються, поважають її певні погляди. Це відбувається за умови, коли ми звертаємося до такої людини за порадою. На жаль, у реальному житті ми часто буваємо свідками нехтування думки наших

стареньких батьків, брутального заперечення того, що вони, їхня думка теж важливі як для них, так і для нас – їхніх дітей, онуків...Тому дикими і образливими є наші роздратовані заперечення на кшталт: «Не лізьте зі своїми безглуздими порадами».

По-третє, потрібно постійно пам'ятати про те, що наших стареньких батьків не треба позбавляти якихось благ, іноді звичних для них дрібничок тільки тому, що, мовляв, «не годиться в старечі роки займатися дурницями». Таке ставлення дуже ображає стареньких людей.

По-четверте, треба враховувати, що вельми позитивний вплив на емоційні стани стареньких справляють наші звернення до них з проханням допомогти нам у чомусь. Пам'ятаю, якою щасливою була моя матінка, коли я попросив її потримати клаптик плетеної тканини, яку треба було розпустити. Зрозуміло, що я міг зробити це я без маминої допомоги. Однак разом з нею робити це було набагато зручніше. Та основне в тому, що мама реально побачила, відчула, що вона здатна мені в чомусь допомагати.

І ще одна дуже важлива умова, дотримання якої переконливо засвідчує наше гуманне ставлення до старенької людини, переконує її в тому, що вона може сподіватися на захищеність своїх прав, інтересів, іноді, можливо, й дещо дивних, дитячих забаганок. Пригадується один випадок

Багато років тому, коли мама ще працювала в музеї, я подарував їй порівняно недорогий, красивий набір біжутерії – срібний з позолотою перстень та сережки з рубіновими камінцями. Мамі дуже подобалися ці недорогі, але красиві речі. Коли з'явився

склероз, мама вирішила подарувати ці прикраси одній із дочок. Очевидно, вона сподівалася, що це допоможе їй здобути більш прихильне ставлення дочки до себе. Не думаю, що сподівання мами справдилися, а ось сум за звичними прикрасами залишився. Такі дивні, часом уже незрозумілі дорослим переживання маленьких дітей! І ось зараз мама з сумом поглядала на ліву руку, гладила її і, мабуть, згадувала про прикраси, яких недавно позбулася. Ніяковіючи, мама призналася про причину свого сумного настрою. Я заспокоїв її й пообіцяв, що незабаром знову куплю їй красивий перстень та сережки.

Мама спочатку не повірила, а тому їй перепитала, чи їй справді я зроблю *це* – адже вона вже «дуже старенька» і чи варто купувати прикраси.

— Скільки мені того життя залишилося?..

— Мамуню! Ніхто не знає, скільки кому Господь «відміряв» років. А поки людина живе, їй потрібно мати красиві й необхідні речі.

На це мама запитала:

— То ти думаєш, що я зможу ще трохи прожити?

— Звичайно, мамуню! Я дуже хочу, щоб ви жили ще довго-довго, і я молитимусь за це Богу.

— А чому ти хочеш, щоб я ще довго жила?

— А тому, мамуню, що поки ви живете, у мене є матінка, а у неї є я – її син...А коли вас не стане, то я залишусь круглим сиротою... – І я заплакав, зрозумівши, відчувши, що невдовзі таке справді може стати реальністю.

Мама теж розплакалася й сказала:

— Який ти добрий, синочку! Дай я поцілую твої руки... буду молитися, щоб Господь дарував тобі ще

багато-багато років...щоб ти довго прожив у здоров'ї та щасті.

За кілька днів я приніс мамі нові прикраси, яким вона раділа, наче дитина. Справді: склероз перетворює стареньку людину на мале дитя.

Час біжить невблаганно, відраховуючи години, дні, роки нашого життя. Здається, зовсім недавно відзначали мамине 90-річчя. Наступний рік її життя минув відносно спокійно. Та ось 92-й, який розпочався сподіваннями на добро, приніс згодом багато смутку, передчуття того, що з мамою може статися щось найгірше...

Оскільки в Києві наближався період літньої спеки, я одвіз маму до найстаршої дочки Катерини в село Пуків. Був початок червня. Почалося справжнє спекотне літо. На жаль, в один з таких спекотних днів мама напилася холодної джерельної води. Наслідки цього необережного кроку не забарилися: 10 червня сестра надіслала телеграму про те, що мама дуже захворіла. Сестра просила мене якнайшвидше приїхати, аби застати маму ще живою...

Зайшовши до кімнати, у якій лежала хвора мама, я зрозумів, що стан її здоров'я дуже важкий: вона була в, так би мовити, «напівдрімотному стані» і, мабуть, не впізнавала мене.

Я не знав, що сказати мамі. Вирішив утішити її: не придумавши нічого іншого, я нахилився над мамою і сказав: «Ну що ж, мамуню – підете до неба». За одну-дві хвилини мама, упізнавши мене, заволатала: «Синочку! Ти врятуй мене спочатку, а я вже потім піду до неба». Мене вразило те, як сильно людина (навіть віруюча) тримається за життя і прагне хоча б

на якийсь час віддалити момент неминучого прощання з цим грішним світом.

Часу на тривалі роздуми не було. Треба було діяти негайно. І я викликав швидку медичну допомогу з районного центру. Машина прибула порівняно швидко, подолавши відстань приблизно у 10 кілометрів за 25–30 хвилин. Консиліум лікарів районної лікарні дійшов невтішного висновку: двостороння прикоренева пневмонія настільки сильно виражена, що мамі залишилося жити близько тижня – максимум 10 днів. Запропонували покласти маму в лікарню. Я на це не погодився й попросив одвезти мене з мамою в село. Купив антибіотики і зразу ж узявся за лікування. Крім уколів, я по кілька разів на добу поїв маму чаєм із бузини, яка саме в той час буйно цвіла.

Незважаючи на інтенсивне лікування, надії на порятунок мами майже не було. Однак було прагнення хоча б на якийсь час віддалити останні дні... І була віра в те, що станеться чудо й мама здолає важку хворобу.

І чудо сталося: переломний момент у перебігу хвороби настав на 10-й день з початку лікування, а після цього стан хворої щодня помітно поліпшувався. Зять, якому дуже не подобалося, що я привозив у село маму і вже був переконаний у тому, що теща приречена, зайшовши до кімнати, де лежала мама, сказав: «Усе-таки бувають чудеса на світі!»

За місяць лікування мама майже одужала, і я зміг забрати її до Києва. Отже, прогноз лікарів районної лікарні, слава Богу, не справдився. Після цього вердикту минуло вже набагато більше, ніж 10 днів. Наступив день мого народження – 28 липня.

Зрозуміло, що за такого стану маминого здоров'я не могло бути й мови про запрошення гостей. Ми відзначили цю дату з мамою удвох, випивши по кілька крапель сухого червоного вина, закусивши його смачними «канапками».

Я був дуже щасливий, що мама з моєю допомогою здолала важку недугу. Життя поволі входило у звичне русло...

На жаль, 12-го серпня сталося найгірше: удосвіта по дорозі в туалет мама перечепилася за килим і упала. Наслідок падіння був жахливий: перелом кістки тазово-стегнового суглоба. Я зрозумів, що це – вирок: адже надаремне сподіватися на те, що на 92-му році життя такі травми можуть загоюватися. Обмежені можливості руху помітно підточували мамине здоров'я. До того ж воно було ослаблене перенесеною недавно пневмонією. Три останні місяці маминого життя були найважчими для нас обох. Мені доводилося самому купати маму, перевдягати, годувати. Найскладніше було з купанням, оскільки маму треба було повністю роздягати, а опісля на руках заносити у задалегідь підготовану ванну. Однак я не нарікав на ці труднощі. Єдине, про що я просив Господа, – щоб мама не покидала мене. Я ніяк не міг навіть уявити собі того, що я залишусь круглим сиротою. І все ж це сталося: мама відійшла у той світ 11 листопада 1995 року о 13 годині 15 хвилин.

Це були найважчі часи в моєму житті. Я й справді почувався круглим сиротою. Психічне напруження було тривалим і руйнівним. Я побоювався, що мені не вдасться вийти із цього стану й вернутися до нормального психічного життя. Однак я розумів, що

не маю права розслаблюватись. Та все ж настав момент, коли я втратив контроль над своїм фізичним і психічним станом. На початку грудня я сильно занедажував: боліло все, піднялась висока температура, я не міг нічого їсти, не міг підвестися з ліжка. Я не пам'ятаю жодного випадку впродовж життя, щоб захворювання було таким важким і руйнівним. Становище здавалося безвихідним...

І все ж у 61 рік, очевидно, було достатньо енергетичних ресурсів, що допомогли мені подолати недугу, і я поволі повертався до нормального стану. Дуже довго не міг звикнути до того, що мами немає і вона вже ніколи не зайде до нашої затишної оселі.

Мама часто снілась мені і кожного разу зверталась до мене з якимись застереженнями, порадами, проханнями, побажаннями. Я відчував, що мамина душа вітає наді мною і намагається оберігати мене від усяких негараздів, небезпечних випадковостей, необдуманих кроків. Ось один із снів. Надвечірня пора. Я сиджу в кімнаті, дивлюсь у вікно, і враз тихо відчиняються двері, у яких з'являється постать покійної мами. Вона в тому ж одязі, у якому я її поховав. Мама поволі наближається до мене, підходить упритул і починає дуже пильно дивитися мені у вічі. У той момент я палив цигарку. Давно покинувши цю огидну звичку, я у зв'язку із смертю мами знову взявся за куріння. Вдивляючись мені у вічі, мама з докором промовила: «Сину! А нащо ти вбиваєш себе? Ти ж – розумна людина». Я пообіцяв мамі покинути палити. Повіривши в мою обіцянку, мама, не відвертаючи обличчя від мене, почала віддалятися... Щохвилини обриси мами ставали менш виразними. Залишилися лише великі засмучені

карі очі, і мама чи її душа вилетіла у квартиру. Я прокинувся. Це мамине застереження й справді допомогло мені покинути палити.

І ще один сон. Пустеля, у центрі якої велетенський храм, побудований у формі хреста. Відчинивши двері до храму, я побачив у центрі собору маму, яка стояла на колінах, нахилившись додолу. Не оглядаючись, мама відчула, що в храм зайшов я. Між нами подумки відбувся діалог.

Мама: Мирославе! А ти знаєш, що Земля зірвалася з орбіти і летить у напрямі до Сонця. У травні, коли Земля долетить до Сонця, станеться страшна катастрофа: загине все живе.

Я: Але ж зараз уже липень – день святих Петра й Павла. То, мабуть, цієї катастрофи не буде...

Мама: Буде, але не цього року, а наступних років...

Мені стало страшно, і я прокинувся.

А ще в ті далекі роки, коли мама була зовсім здорова і з великим задоволенням ходила на роботу в музей, я розповідав їй про свої сни, що досить часто навідували мене. Снилось мені, що я вмю літати. Як тільки уві сні в мене з'являлись якісь проблеми, приміром, хтось переслідував мене або я спізнаювався кудись, я миттєво згадував про те, що мене врятує вміння літати, якого немає в інших людей. Я змахував руками – ніби птаха крильми – і, долаючи земне тяжіння, підіймався високо-високо в небо. Польоти уві сні видавалися мені настільки реальними, що я намагався добре запам'ятати, які рухи слід робити руками й ногами, аби відірватися від землі й скористатися цим у реальності. Я відчував велике задоволення від таких польотів. Правда, були й проблеми. По-перше, знаю-

чи про свою здатність літати, я турбувався про те, що подумують люди, побачивши мене високо над землею. По-друге, я боявся, щоб не надто високо відірватися від землі. По-третє, уві сні мене хвилювало також те, щоб під час приземлення не потрапити на високовольтну електролінію. І ще одна деталь: усі польоти та пов'язані з ними події відбувались у рідному селі – на просторах мого дитинства.

Найбільше задоволення я отримував уві сні, коли на мене нападали якісь злі сили, а я міг врятуватися від них завдяки своєму вмінню літати. Пригадується один із снів про те, як великий людський натовп, у якому було осіб 300-400, накинувся на мене, щоб убити як людину, яка «ненормальна, бо має зв'язок з нечистою силою», оскільки – на відміну від усіх інших людей – уміє літати. Коли цей натовп накинувся на мене з оскаженілими криками «Убийте його! Убийте його!», я одразу ж змахнув руками-крилами і піднісся високо в небо, так що розлючений натовп видався мені безпорадним і нікчемним збіговиськом мурашок. Піднявши голови до неба, вони бігали й верещали: «Ми все одно упіймаємо тебе!».

Подібні сни «навідуються до мене» й дотепер. Правда, значно рідше, ніж колись.

VIII. *Крізь хащі та мінні поля «старшого брата»*

У моєму житті обставини склалися так, що я постійно мав справу з тими чи іншими подіями, які ініціювалися чи зумовлювалися діями «старшого брата». Певна частина з того мала для мене переважно позитивні наслідки. Іноді мені навіть здавалося, що думати про них, як про джерело моїх клопотів, несправедливо. Взяти хоча б захист кандидатської дисертації в Москві. Деякі колеги з московського інституту психології ставились до мене вельми позитивно. Вони навіть пропонували мені після захисту кандидатської дисертації переїхати на роботу в Москву.

Однак подібні позитиви в їхньому ставленні до мене були епізодичними і в будь-який момент могли стати зовсім протилежними. Згодом таке траплялося несподівано й досить часто. Ось пригадую 1976 рік. Влітку цього року в Парижі відбувався XXVI Міжнародний конгрес психологів. Від України на Конгрес було заявлено низку наукових доповідей. Однак схвальну оцінку отримали лише дві. Одна з них – моя. Я почав готуватися до поїздки. Вже був готовий текст виступу англійською мовою. Я отримав офіційне запрошення з програмою наукових доповідей та різних культурних заходів. Я був щасливий. На жаль, мої радощі з нагоди поїздки до Парижа виявились передчасними й марними.

Мене викликали до Москви, щоб переконати, ніби ситуація склалась таким чином, що мені не вда-

ється поїхати на конгрес. Московські організатори делегації заявили, що відповідні «органи» удвічі скоротили кількісний склад учасників: замість планованих 25 – усього 12. Мене ж переконували в тому, що, мовляв, не можуть послати мене й позбавити такої можливості поважних за віком і відомих у Союзі вчених психологів – докторів, професорів. Я, зрозуміло, погодився, визнавши такі пояснення цілком логічними. І я залишився «молодой восходящей звездой на небосклоне советской психологической науки», яку – попри всю її «знаменитість і талановитість» – змусили примиритись з негативними обставинами. Усі ці пояснення, як з'ясувалося згодом, були абсолютною брехнею. Кількість членів делегації не лише не скоротили до 12 осіб, ба навіть збільшили до 30. Увага! Одне невеличке й «смішне» уточнення: абсолютна більшість цих «достойників» не мали жодного відношення до психологічної науки, зате були — м о с к в и ч а м и.

Подібні демарші під егідою «старшого брата» дедалі частіше траплялись у наступні роки. Серед пропозицій відправитись у відрядження за кордон особливо запам'ятався план поїздки на Кубу. Мені запропонували відрядження тривалістю один місяць з метою читання лекцій. Потрібно було розробити тексти 5 лекцій, що я зробив заздалегідь до поїздки, витративши на це чимало часу. Крім того, багато часу пішло на проходження комплексної перевірки стану здоров'я. Я вже з нетерпінням очікував, коли зможу полетіти на Кубу. На жаль, знову не сталося, не склалось: повітряна траса Союз – острів Свободи виявилась «замінованою» «старшобратськими» колегами. Вони цілком серйозно заявили, що Київ вторгся

в проблему, яку розробляють московські фахівці, і мої, здавалось би, цілком реальні плани, луснули, як мильна бульбашка.

Пригадую ще один випадок пізнішого часу. Йдеться про 1984 рік. У цей рік в Еквадорі відбувався Міжнародний центральноамериканський психологічний конгрес. Згідно з планом, від України передбачалось два делегати. Одним з них був директор УНДП'у М.Д. Ярмаченко, другим планували мене. Пропонуючи мені поїздку в Еквадор, міністерство освіти УРСР хотіло заодно розв'язати проблему перекладача. У відділі зарубіжних зв'язків щодо цього мені навіть влаштували іспит. Працівники відділення залишились задоволеними моїм знанням англійської. Керівник відділення сказав, що цього року – саме у період психологічного конгресу в Кіто – планувалося моє відрядження до Польщі. Однак, сказав він, «треба летіти в Еквадор. У Польщу ви зможете поїхати в будь-який інший час, а ось такі відрядження, як Еквадор, – велика рідкість».

Пам'ятаю, як з наближенням дати Конгресу я все більше хвилювався, уявляючи, наскільки складним може бути далекий і тривалий переліт. На жаль, мої хвилювання й сподівання знову виявились марними. Мене викликали до Міністерства освіти УРСР і сказали про отримання «команди» з Москви про те, що моя поїздка в Еквадор не відбудеться. Мотивація відмови була абсолютно «переконливою»: «Будет вполне достаточно, если от Украины останется один делегат, а другим будет специалист из Москвы».

Такі відмови траплялися багато разів: відрядження в Лондон, до Португалії в Інститут психології

ім. Піаже (Лісабон) та ін. Зрештою, я зрозумів, що змінити щось на краще в цьому плані не вдасться ніколи – поки існує диктат «старшого брата», який створює «непрохідні хащі» для своїх колег – хай навіть «талановитих», але все-таки «молодших», які в усьому мусять слухатися «старших».

Описані події, безумовно, коштували мені багато нервового напруження, надаремно витраченого часу. Я все більше переконувався, що справедливості не існує і що найсумніше в тому, що мої колеги із «блокаменной» ніколи не ставитимуться до мене об'єктивно, оскільки завжди відчуватимуть свою нібито «вищість», зверхність.

Однак те, що сталося у мене в стосунках із «старшим братом» незадовго до погибелі «великаво и магучево саюза», перевершило будь-які, навіть найфантастичніші очікування.

Влітку 1990 року я завершив роботу над докторською дисертацією, тема якої була присвячена дослідженню психологічних закономірностей розвитку особистісної саморегуляції поведінки. Дисертація стала наслідком моїх багаторічних індивідуальних досліджень проблеми. У ній, крім того, враховувались також деякі висновки, які були отримані в кандидатських дисертаціях, виконаних аспірантами під моїм науковим керівництвом.

Враховуючи позитивний досвід захисту кандидатської дисертації, я прийняв рішення захищати у московському Інституті загальної та педагогічної психології АПН ССРСР також докторську, тим паче, що її с'як чи так писати треба було російською мовою. Оформивши всю потрібну для захисту дисертації

документацію, визначившись з опонентами й провідною установою, я одвіз свою працю в Москву. Опонентами передбачалися: В.С. Мухіна, доктор психологічних наук, професор (Москва); С.П. Бочарова, доктор психологічних наук, професор (Харків); І.В. Дубровіна, доктор психологічних наук, професор (Москва). Провідною установою передбачалась кафедра психології Гродненського університету (Білорусія), завідувач кафедри С.В. Кондратьєва, доктор психологічних наук, професор.

Попереднє ознайомлення опонентів з дисертацією тривало досить довго – як то й належить, коли йдеться про захист докторської. Найбільш докладно з дисертацією знайомилась Валерія Сергіївна Мухіна. Зрештою, вона повідомила про свої вельми позитивні враження від моєї праці і заявила, що вона згодна не лише виступити в ролі опонента, але й була б задоволена, якби згодом у нас розпочалось серйозне співробітництво із порушених у моїй дисертації проблем. Два інші опоненти – І.В. Дубровіна та С.П. Бочарова теж дали позитивні оцінки дисертаційного дослідження. Про оцінку провідної установи розповім окремо й більш докладно.

Автореферат докторської уважно прочитав також відомий психолог О.М. Матюшкін, який у той час був директором Інституту психології. Своєю оцінку моєї дисертації він висловив одним вагомим реченням: «Да! Это – новое слово в психологической науке». Отже, «процес пішов», і перші його наслідки були для мене більш, ніж обнадійливі.

Що стосується поведінки провідної установи в особі завідувачки кафедри психології Кондратьєвої,

то вона з самого початку була досить дивною. Кондратьєва вельми настирно пропонувала свою кафедру в ролі провідної установи, запевняючи мене в тому, що кращої кандидатури я не знайду. Згодом почалися теревені з приводу того, яка знаменита моя докторська, який талановитий я як психолог. За словами Кондратьєвої, зі мною як з фахівцем не може зрівнятися ніхто в Союзі... Я сприймав усю цю нестримну хвальбу як якусь дивну хворобу чи болячку і ніяк не міг збагнути мотивації таких ультра захвалювань. Пам'ятаю, як я показував її хвалебного листа до мене моєму учневі М.В. Савчину. Ми довго розмірковували над причиною всіх цих «похвальних злив», однак так і не змогли збагнути, у чому справа. Правда, у мене вже тоді закрадалася підозра, що такі нестримні й лицемірні захвалювання можуть бути сигналом якихось недобрих, підступних намірів Кондратьєвої.

Наближався час захисту докторської дисертації, що мав відбутися 20 грудня 1990 року. Я готувався до цієї події в усіх відношеннях і дуже серйозно. Пам'ятаю, що з наближенням захисту я вирішив подбати також про своє здоров'я. З цією метою я поїхав у Молдавію – у місто Кагул, що на межі із Румунією. Саме там є джерело цілющої, а основне – без вмісту радону води. Тамтешні ванни дуже ефективно допомагають у лікуванні опірно-рухового апарату...

Час минав настільки стрімко, що я й не відчув, як наблизилось 20 грудня – день захисту докторської. За тиждень до захисту я поїхав у Москву, сподіваючись, що все відбуватиметься за передбаченим планом. На жаль, абсолютно несподівано я зіштовхнувся з проблемою, яка виявилася нездоланною: «захворі-

ла» моя опонентка В.С.Мухіна. В Інституті психології мені сказали, що я повинен відвідати її у лікарні й домовитись про «конкретні плани надалі». Зустрівшись з Мухіною, я був заскочений її абсолютно несподіваними «оновленими» оцінками моєї докторської дисертації. Тепер ці оцінки були діаметрально протилежні тим, які вона висловлювала після першого скрупульозного прочитання. Мухіна почала закидати мені те, що в тексті праці багато місць, які потребують редакторських правок, повишувала «повтори», «неточності» ... І, зрештою, порадила мені погодитися з тим, що дисертація ще не готова до захисту. Принаймні дивна заява на фоні попередньої вельми позитивної оцінки та офіційної згоди бути моїм опонентом. Я, зрозуміло, намагався з'ясувати, що трапилось, як могло статись таке, що дисертація, яка була високо оцінена опоненткою, тепер стала неспроможною. Дивною була «порада» В.С. Мухіної, згідно з якою я мав імітувати захворювання, яке нібито стало причиною моєї відмови від захисту.

Не менш аномальною була спроба опонентки переконати мене у відмові від захисту й перенести його на пізніший час, потрібний для, так би мовити, «доопрацювання». А ще радила мені пані Мухіна відстрочений захист організувати в Києві. «Я очень люблю Киев и с удовольствием приеду, чтобы выступить там в роли вашего оппонента. В Киеве я вам дам блестящий отзыв. Вот увидите!» (?!).

Все це видавалось безглуздим, особливо так звані «поради». На жаль, тоді я так і не зрозумів причин, з яких опонентка влаштувала мені нищівну, руйнівну обструкцію. Над цією загадкою я бився тривалий

час, але так і не міг збагнути причин дивної поведінки В.С. Мухіної.

Після такого несподіваного удару я й справді захворів. Приїхав додому, почувачись зовсім знеси- леним. Мене охопила безнадія, розчарування, образа. Пам'ятаю, як мене зустріла мама. Вона ще до моєї розповіді про те, що сталося, зрозуміла все: як тільки я відчинив двері, мама обняла мене і, лементуючи, промовляла: «А що ж ті собачі москалі зробили з тобою, синочку?! Я весь час тут молилася за тебе, бо відчувала, що вони, кляті, зроблять з тобою щось лихе. Так і сталося...» Мама намагалася заспокоїти мене й переконати в тому, що все одно справа скінчиться добре і я таки стану доктором психологічних наук без допомоги отих «клятих москалів».

Події, пов'язані з московським «незахистом», ще тривалий час залишались для мене незбагненою, дикою загадкою – аж до літа 1991 року. Ось тоді і з'ясувалися причини жахливих ексекцій, які мені влаштували в Москві у грудні 1990 року.

Професор Ю.К. Корнілов, який завідував кафедрою психології у Ярославльському університеті, нарешті, відкрив завісу, що приховувала причину бан- дитських дій проти мене «старших братів». Пан Корнілов приятелював з моїми київськими друзями Оксаною Ящишин та її чоловіком Романом Корогодським. Під час відвідин киян Ю.К. Корнілов розповів про свою дивну зустріч з О.О. Бодальовим на Всесоюзній науковій конференції в Гродно, яку організувала там С.В. Кондратьєва. Тоді Бодальов спитав Корнілова, чи той знає щось про мене. Корнілов відповів, що особисто зі мною не знайомий, але мав можли-

вість прочитати мою докторську дисертацію, на яку встиг до приїзду в Гродно дати вельми позитивний відгук і направити його в Москву, де мав відбутися захист. На це Бодальов відповів Корнілову: «И напрасно вы это сделали! Боришевский – ужасный человек, жуткий карьерист, и самое страшное: он – ярый украинский буржуазный националист. Он ненавидит все русское. Таким нельзя давать дорогу в большую науку!»

Ось і з'ясувалося, як то кажуть, одним махом усе: О.О. Бодальов та С.В. Кондратьєва були друзями по навчанню в Ленінградському університеті. В.С. Мухіна, хоча й була набагато молодшою від цих «великих русских ученых», проте мимоволі стала заручницею цієї нікчемної злочинної афери, що мала на меті провчити непокірного «українського буржуазного націоналіста». Отже, сплила на поверхню причина отих лицемірних бандитських атак Кондратьєвої на мене, її осканеніле прагнення будь-якою ціною зруйнувати мій захист. Це ж скільки нечистот, бруду, лицемірства, фальші мало міститися в голові цієї клятої баби Кондратьєвої, щоб дійти до такого огидного, бандитського вчинку! Скільки лютої ненависті до України, до всього українського шкварчало в грудях цієї бандитки! Ось чого насправді була вартою її «любовь к украинским народным песням». Тому стало цілком зрозумілим, чому Кондратьєва негайно втекла із Дрогобича в Гродно – як тільки пронюхала, що «пахне смаленим», побачивши перші велелюдні мітинги українців під синьо-жовтими прапорами. Не позаздриш такій людині (?!), в якої, крім озлоблення до держави, до людей, серед яких вона живе, зовсім не залишається місця для чогось доброго, людського.

Описана історія з моїм московським «незахистом» є вельми повчальною. З неї напрошуються неоднозначні висновки. Зрозуміло, що серед росіян є чимало прекрасних людей, яким притаманна адекватна національна самосвідомість. Яскравим прикладом тут може слугувати вельмишановний професор із Ярославля пан Юрій Костянтинівич Корнілов. Такі росіяни є не лише патріотами своєї країни, а й з повагою ставляться до представників інших національних спільнот, визнаючи їх законне право на власну етно-національну ідентичність.

На жаль, з причин довготривалого панівного становища росіян як громадян імперської нації значна частина з них заражена вірусом чи манією самозвеличання, зневажливим ставленням до представників інших національностей. І, як не дивно, утриматись від цього великодержавного вірусу часто не вдається не лише простим обивателям, а й тим, хто формально належить до інтелектуальної національної еліти і ніяк не може очиститись від великодержавного шовіністичного жлобства. Такі типи, як Кондратьєва та Бодальов, є якраз виразними представниками цих росіян. Їх, на превеликий жаль, чимало – навіть серед людей, які вважаються громадянами України. Їх жертвою часто стають люди, які поводяться без строгого дотримання принципів справедливості й людяності. Вони починають лавірувати, хитрувати, викручуватись. Відчуваючи, що неспроможні протистояти натискові, йдуть по лінії найменшого опору і стають співучасниками злочинних дій шовіністів.

Вернуся до подій жовтня 1990 року. Як я вже згадував, у цей час я лікувався у місті Кагул, що в Мол-

дові. Там я мав можливість познайомитися з прекрасними людьми, а заодно побачити й оцінити непривабливість та огидність поведінки людей, заражених вірусом великодержавного шовінізму. Допоміг мені в цьому випадковий збіг обставин. Сталося так, що мені довелося харчуватися за одним великим обіднім столом, за яким вистачало місця для шести осіб. Моїми сусідами були: директор Кишинівської лазні – «русский человек с широкою душой» ; зовні симпатична блондинка зі Свердловська – теж «с широкою душой» ; вчителька історії однієї із шкіл Кишинева – «окацапешная хохлячка» і без «широкої душі» або з такою собі ніякою, нікчемненькою «душонкой» ; пані Людмила – лікар з Кишинева – людина з прекрасним серцем і людськими почуттями (українка – «українянке» – молдовською); агроном Сергій – симпатичний інтелігентний молдаванин; і, нарешті – я.

Як то зазвичай буває, люди поступово знайомляться, прислухаються, придивляються одне до одного, і спілкування між учасниками «застілля» щодня стає дедалі більш інтенсивним. Починається з оцінки страв. Далі довідуються, хто звідкіля прибув, чим займається, а там, дивись, – доходить навіть до з'ясування поглядів один одного, у тому числі тих, що стосуються питань політики, національної належності, віри та ще багатьох інших, не менш складних питань.

Найактивнішим та ініціативним співрозмовником виявився директор лазні з Кишинева. Довідавшись, що агроном Сергій – молдаванин, він почав з обурення молдаванами, їх невдячним ставленням до росіян, які, бачиш, зробили з них людей, без чого во-

ни («вшивые молдаване») й досі були б неписьменними та їли б свою мамалыгу. Оцінку директора лазні гаряче підтримала дама з Уралу, коротко зрезюмувавши: «Да! Я согласна с вами: многие советские люди, в том числе и молдаване, часто оказываются неблагодарными по отношению к русским, которые столько сделали для них!».

Спроба Сергія сказати хоча б щось на захист молдаван, спричинила сердиті атаки проти нього вчительки історії, яка повністю погоджувалася з думками «лазняра» з Кишинева та блондинки «с Урала». Не витримавши цих бандитських атак на беззахисного молодого чоловіка, я вирішив заступитися за нього і сказав усе, що належало в цій ситуації, яка склалася. Особливо обурили мої слова вчительку історії. Однак вона вирішила розправитися зі мною дуже просто, категорично заявивши, що «там, в вашем Киеве, полно таких националистов, как вы. И ничем вы не лучше, чем ваш молдаванин – сосед по столу. А вообще, какое вы имеете право говорить, что попало?! Лучше сидели бы молча, чем нести всякую ерунду». Підтримала мене лікарка Людмила. Вже той факт, що вона, будучи українкою (родом з Кримської області), з власного бажання вивчала молдавську, щоб розмовляти з пацієнтами їхньою рідною мовою, засвідчує суть цієї прекрасної людини.

Після повернення з Кагулу ми деякий час листувалися з пані Людмилою. В одному з листів Людмила написала про страшне нещастя, що трапилося з учителькою історії: одного ранку, збираючись до школи, вона розігрівала бігуді на газовому полум'ї. Під час цих процедур стався витік газу, від вибуху

якого сильно обгоріло обличчя вчительки. Мені дуже шкода цієї особи. Я щиро співчуваю її нещастю...

Під час суперечки з вчителькою історії я висловив їй своє здивування, сказавши, що не розумію, як вона може навчати, виховувати дітей, якщо вона переповнена ненавистю до їхніх батьків, до молдаван загалом, до їхньої культури, мови. Там, у Молдові, я ще раз переконався в тому, наскільки важливою є для народу його мова.

У демократичних суспільствах мову розглядають як один з основних чинників, що забезпечують національну ідентичність громадян. Мова об'єднує громадян. Це – абсолютно зрозуміло. Однак ця істина чужа тим, хто використовує мову як засіб розбрату, засіб налаштування людей на протистояння, ворожнечу. З метою реалізації своїх підлих намірів такі людяці часто вдаються до використання російської мови як засобу нищення мов національних. Це – вершина цинізму, що є безсоромним виявом політичного бандитизму. Цим нелюдам зовсім чуже розуміння мови як явища особливого, навіть утаємниченого, яке за своєю соціально-психологічною суттю в багатьох відношеннях є таким, що іноді його важко збагнути. Згадаймо роздуми про мову видатного педагога, нашого земляка К.Д. Ушинського, який у вступі до підручника «Рідне слово» писав: «Мова народу – краший, який не в'яне і вічно відновлюється цвіт його духовного життя, що починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюються творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її по-

ля, гори і долини, її ліси й річки, її бурі й грози – весь той глибокий, повний задуми і почуття голос рідної природи, який звучить так лунко в любові людини до її іноді суворой батьківщини». (К.Д. Ушинський. Вибрані педагогічні твори – К., 1983).

Отже, мова є одним з найкоштовніших витворів народу, етносу, нації, в якому найглибше віддзеркалюється самобутність його мислення, почувань, вірувань, світорозуміння – усі найтонші порухи його психічного життя, його багатовікової історії, всієї життєдіяльності нації.

Глибокий психологічний аналіз мови знаходимо у творах відомого українського філософа, лінгвіста О.Потебні, зокрема, у його праці «Мова і народність». Вчений доводить, що жоден народ добровільно не відмовляється від своєї мови, оскільки така відмова загрожує йому втратою основної суті й форми власної свідомості, внаслідок чого на місці витіснених форм свідомості запановує «мерзенність спустошення» (Михайлин І. Людство складається з націй. – Березіль, 1992. – № 2. – С. 147-160.). Як дуже влучно й переконливо сказала наша геніальна поетеса Ліна Костенко, нації вмирають не від інфарктів – спочатку їм віднімає мову.

Враховуючи основоположну роль державної мови в зміцненні нації як єдиного соціально-політичного утворення, колонізатори України різних часів, та найбільше московські, керуючись «палкою та всепоглинаючою старшобратерською любов'ю», з давніх часів мостили українській мові тернисту дорогу, покриваючи її частоколами систематичних і невідступних нищівних заборон, указів, циркулярів, що

у своїй сукупності становили непрохідні хащі, безпощадну зброю лінгвоциду.

Нагадаємо про найстрашніші з них.

1720 рік – указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою.

1769 рік – указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг.

1811 рік – закриття Києво-Могилянської Академії, яка дала освіту багатьом відомим українцям, представникам інших держав, націй (досить назвати ім'я М.В.Ломоносова).

1862 рік – Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою.

1863 рік – закриття українських недільних шкіл.

1876 рік – так званий Емський указ про **абсолютну** заборону українського письменства.

1908 рік – указ Сенату про «шкідливість» культурницької та освітянської діяльності в Україні.

1914 рік – указ Миколи II про скасування української преси.

А далі – сталінсько-брежнєвські, сусловсько-андроповські циркуляри, які мали на меті добити, остаточно знищити українську мову.

1933 рік – телеграма Сталіна про припинення так званої «українізації» і початок боротьби в Україні з так званим «новим національним ухилом», що водночас стало початком руйнування всього того, що стало набутком за роки «українізації».

1938 рік – сталінська постанова про обов'язкове вивчення російської мови в усіх республіках.

1978 рік – брежнєвський циркуляр про посилене викладання і вивчення російської мови та літератури.

1983 рік – андроповський указ про посилення вивчення російської мови.

1989 рік – постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову в СРСР – зрозуміло, що такою «єдиною» мала стати російська.

Ознайомлення з цим мартирологом, що тривав кілька століть, починаючи ще з часів царського самодержавства і включно аж до розвалу Союзу, дивуєшся незнищенній силі української мови, що дала змогу їй вистояти, вижити за таких жорстоких умов, безперервних атак.

Той, кому відомі ці страхітливі безперервні гвалтування колонізаторами української мови, ніколи не погодяться з облудною, фальшивою думкою про те, що українці добровільно відмовилися від своєї мови і вирішили, зробивши приємність «старшому брату», заговорити «на общепонятном» і «всемі уважаемом».

Отже, версія про так зване добровільне зречення рідної мови є абсолютно безглуздою, нікчемною брехнею. Наведені дані про заборони мови, а також численні матеріали про жорстокі переслідування, навіть фізичні розправи над представниками української інтелігенції, яка боронила українську мову від повного знищення, свідчать про те, що сьогоднішні, як і давніші проблеми з українською мовою є наслідком тривалого л і н г в о ц и д у (навмисного знищення мови), в ході якого певна частина носіїв української мови з мотивів виживання (інстинкт самозбереження), іноді з меркантильних, шкурницьких міркувань

все частіше зраджувала найсвятіше, що є в нормальній, цивілізованій людині, – рідну мову.

Отже, сьогоднішні мовні проблеми в нашій державі – наслідок кривдження, хворобливого, злякисного національного переродження (виродження) певної частини наших людей, результат найбрутальніших великодержавницьких шовіністичних акцій, що тривали протягом століть. З цих причин українська державна мова й досі залишається упослідженою у власній державі. Лише завдяки правді восторжествує справедливість. І так повинно, мусить статися – якщо не хочемо залишатись жалюгідним посміховиськом у світі. Якщо хочемо, щоб нас поважали інші держави, нації, то маємо, нарешті, відчутти всю безглуздість, потворність такого становища, коли ми не лише байдужі до історії, культури свого народу, а й насміхаємося з рідної мови — мови своїх батьків, дідів, прадідів...

IX. Не лиш оті вражі зайді, а й свої бандюги

На жаль, ще й сьогодні, на початку третього десятиліття незалежності України, досить часто можна зустріти таких зденаціоналізованих, потворних та огидних «українців», громадян (а насправді – окупантів) України, які люто ненавидять українську культуру й особливо мову. До того ж такі потвори за своїм статусом можуть належати до так званої «політичної еліти». Згадаймо зовсім недавній випадок, коли зденаціоналізований, з українським прізвищем так званий «народний депутат» оскаженіло намагався переконати присутніх на пленарному засіданні нардепів у тому, що української мови взагалі нема. Щоб бути більш переконливим у своїх базіканнях, він назвав українську державну мову «смесью польского, немецкого, хохляцкого диалектов, которую (смесь) в виде суржиковой отрыжки выдала галицкая тетка». Ось така «промова» українофоба, антидержавника, який за статусом народного депутата мав би творити закони української держави, а не бути збандитілим руйнатором державної мови.

Якби цей збанкрутілий виродок міг згадати лише одну-єдину постать — велета людського духу Івана Франка, представника Галичини, то, можливо, йому заціпило б «изрыгать» таку гидоту. Адже Іван Франко – всесвітньовідомий письменник, автор 50-томної літературної спадщини (поет, прозаїк, драматург), відомий політичний діяч – депутат Сейму Австро-Угорщини від Галичини... До речі, Іван Фра-

нко знав латинську й досконало володів кількома іноземними мовами.

Важко навіть уявити собі, що подібне могло б статися в будь-якому парламенті світу. У нашому ж цей оскаженілий «горе-жартувальник» відчув себе на висоті, оскільки його цинічна заява, пасквіль на українську державну мову, у кращому випадку була зустрінута мовчанням, а певна частина парламентарів навіть виразила задоволення від цього антидержавного бандитського вчинку.

Зрозуміло, що за таких умов не може бути й мови про розквіт української нації, про якісь успіхи в державному будівництві, оскільки підриваються самі основи національної культури, без якої будь-яка суспільна активність громадян втрачає здоровий глузд. Таке суспільство здатне щось витворювати, однак це «щось» завжди буде інвалідним, неповноцінним. Представники такої нації нездатні виявляти конструктивну громадянську активність. І їм залишаються лише здирництво, хабарництво, корупція та інші нечестиві злочинні дії. Саме цим слід пояснювати плутанину в з'ясуванні стратегії політичної діяльності. Розвідки наших політиків стосуються хіба що пошуку зв'язків (політичних, економічних) з керівництвом сусідньої держави, яка, користуючись нашою нездатністю до національного й державного самовизначення, влаштовує Україні «старшобратські» напружені, руйнівні економічні війни: то не знайшли слідів молока в українському сирі, то не вистачає порошку какао в цукерках фабрики «Рошен», що прославилась на увесь світ високою якістю своєї продукції. А то ще хтось з «хохлів» дозволив собі таке нечуване нахабст-

во, як вторгнення на кілька метрів у внутрішні води Росії, а тому заслужено, жорстоко – без попереджень – був розстріляний у тих клятих водах сусіда. А так званий «український уряд» на такі злодіяння «старшого брата» ніяк не реагує. Мабуть, боїться втратити споконвічну «братерську любов» «старшого брата» до своїх нікчемних, а тому й беззахисних «хохлов». А може, він зовсім не український, той уряд?

На відміну від так званої «української політичної еліти», яка щороку нарощує свої приватні статки на мільярди доларів, прості громадяни стають заручниками цих політичних бандитів, здирників. Щоб хоч якось виживати, наші чесні, знедолені громадяни змушені за демпінговими цінами працювати по всьому світу й рятувати своїх дітей, онуків, заробляючи децицю на їхнє харчування, одяг, навчання.

Коли розмірковуєш над усіма цими неподобствами, стає страшно від безвиході. З'являється жахлива думка: а якщо тривале уярмлення України остаточно зруйнувало всю нашу національну сутність? А якщо хомут московського рабства, що його упродовж століть носив на своїй шиї український народ, і справді висотав усі життєдайні українські соки? Що тоді?! Невже українська нація у своїй деградації вже таки дійшла до найстрашнішого – до так званої «точки неповернення»?! Невже це можливо? Невже ми не заслужили нічого кращого, ніж бути довічними рабами своїх жорстоких сусідів, які в ставленні до нас виявляють типові риси, що зазвичай притаманні нецивілізованій орді.

Х. Найганебніша сторінка у моєму житті

Мої стосунки з явищами політичного життя завжди складались якось ненормально. Читач «Спогадів» уже мав можливість ознайомитися з моїм, так би мовити, «вступом» до комсомолу. Ця процедура була суцільним гвалтуванням моєї волі та волі моїх ровесників – учнів випускного класу.

Подібні протистояння виникали завжди, як тільки починалися хоча б натяки про мій вступ до партії. Вже на самому початку моєї вчительської праці мені пропонували поступити до партії, обіцяючи за це неабиякі блага: то мене «зроблять» завучем, то інспектором, і загалом «зросте шанобливе ставлення» і повага до мене з усіх-усіх боків.

Та найінтенсивніші атаки посипалися на мене в Інституті психології з боку «старих комуністів» під час мого навчання в аспірантурі, особливо з наближенням часу захисту кандидатської дисертації. Наче сьогодні, пам'ятаю, як намагалась переконати мене в необхідності вступу до партії завідувачка відділення, в якому я завершував аспірантуру. «Якщо ви не станете комуністом, – казала вона, – вам дуже важко, а то й неможливо буде захистити кандидатську дисертацію». Подібні попередження й залякування повторювались періодично й дуже настирно. На них я завжди відповідав те саме: «Якщо я зможу захиститися тільки тому, що я вступлю до партії, то я краще не захищатимусь узагалі».

Агітувала мене не лише моя завідувачка, але й співробітники інших підрозділів Інституту. В той час я дружив з однією співробітницею сусідньої лабораторії. Як моя подруга, вона вважала, що має найбільше права агітувати мене вступати до партії. Одного разу ці агітації, обзивання мене «куркулякою» до того набридли мені, що я не витримав і спересердя сказав своїй подрузі дослівно таке: «Перестань. Вже набридло. Мені до ср...ки твоя і ваша партія. Ти в партії, то й радій і користуйся благами своєї належності до цієї банди». Згодом я переконався в тому, що моя так звана «подруга» сповна використала моє висловлювання в найзручніший для неї момент.

Багато років мені доводилося огризатися від набридливих партпропозицій. Попри залякування, я зміг без партквитка успішно захистити кандидатську дисертацію, отримав атестат старшого наукового співробітника. Без партквитка я в листопаді 1973 року став завідувачем лабораторії. Отже, обіцяні блага, які я міг здобути нібито тільки за умови вступу до партії, мені не були потрібні.

І все ж таки атаки не вщухали. З особливою силою вони відновилися, коли директором Інституту психології став В.І. Войтко. У мене з ним – як не дивно – склалися майже дружні стосунки. Він увесь час наголошував на тому, що не годиться завідувачеві лабораторії бути безпартійним у той час, коли кілька рядових членів підрозділу давно вже є членами партії. Зрештою, його «дружні поради» взяли гору, і я погодився вступити туди... Я радився в цій справі з мамою. Одного разу вона мені сказала: «Та вступи ти вже в оте гі...но! Все одно комуністом ти ніколи не станеш. То,

можливо, хоч почнуть посилати тебе у відрядження не лише до Німеччини та Польщі. Можливо, тебе стануть відряджати за справжній кордон».

Я теж сподівався, що членство в партії, справді, позитивно позначиться на плануванні моїх закордонних відряджень. Отже, вступаючи до партії, я вирішив задовольнити свої шкурницькі інтереси. Однак з моїм вступом туди нічого не змінилося. На мене навалилися нескінченні клопоти. Посипалися анонімки, в яких мене називали «кар'єристом», «українським буржуазним націоналістом». Анонімники вимагали заблокувати мій вступ до партії. Дама із сусідньої лабораторії, про яку я вже згадував, написала в анонімці про мої лайки, якими я щедро наділяв партію.

Я звернувся до директора Інституту з проханням повернути мені документи на основі моєї заяви про відмову від вступу. Проте, як заявив директор, тепер уже не можна нічого вдіяти: ходу назад не існує. Це виглядало так, ніби я відписав душу якійсь нечистій силі, від якої не може бути порятунку. Єдиний вихід – звільнення з роботи і всякі інші жахливі наслідки.

Пригадую той ганебний день, коли я стояв за кафедрою Інституту і на загальних відкритих партійних зборах розповідав автобіографію, обіцяв дотримуватися статуту партії, відповідав на різні безглузді та принизливі запитання. Отже, я став членом отієї ненависної партії, яка принесла моему народові, членам моєї родини стільки нещастя.

У «справжнє зарубіжжя» мене ніколи так і не пустили, і мої плани скористатися з цього і попросити десь там політичного притулку ніколи так і не здійснилися. Зате я мав «можливість» упродовж шістна-

дцяти років фінансово підтримувати цю злочинну організацію. Пам'ятаю, коли одного разу, підбивши підсумки партійних внесків, я жахнувся: це було близько 2000 крб! І тривало це здирство аж до розвалу імперії зла, що завершився ганебним ГеКаЧеПе.

Хай у супроводі непорозумінь, крізь зливу анонімок, але все-таки за виявлену мені довіру й прийняття «до лав» я зі свого боку мав бути готовим до велими благородних вчинків, у яких повинна була світитися моя вдячність за вступ до 14-мільйонної комуністичної зграї.

А ось з метою подальшого підвищення рівня моєї ідеологічної підкованості партійне бюро Інституту психології великодушно запропонувало мені дворічні курси, які називалися, здається, «вечірнім університетом марксистсько-ленінської теорії». Подібні доручення слід було сприймати як особливий подарунок, як обов'язок, від якого неможливо було відмовитися, а лише висловити за це щирі вдячність. Ці курси слід було відвідувати двічі на тиждень після роботи.

Коли я пішов на ті курси, то зразу ж переконався, що це – нафталінна халтура, де вивчали давно відомі мені ще з часів університетського навчання твори «класиків». Відвідування курсів завербованими туди «студентами» строго контролювалось і доповідалось партійним бюро місцевих партійних організацій.

Витримати всі ці екзаменуції було дуже важко. Тому після кількох відвідин занять я просто перестав туди ходити. Реакція не забарилась: мене викликали на засідання партбюро Інституту психології й після шквалу звинувачень, що посипались на мою голову,

мені винесли сувору догану із занесенням «до чогось там» і позбавили права відвідувати курси вечірнього комуністичного університету як людину «негідну довіри і права на підвищення рівня ідеологічної кваліфікації». Були пропозиції більш строгі: дехто з членів партбюро пропонував виключити мене з партії, але, враховуючи те, що я був «комуністом-початківцем», виявили високу толерантність, запропонували термін для виправлення моєї негідної поведінки. Виправлення чи спокута мали відбуватись шляхом виконання мною серії тимчасових партійних доручень, які повинні були засвідчувати процес мого повернення до норми.

Зрозуміло, що всю цю історію з моїм партійним членством нічим не можна виправдати. Тому я з огидою, соромом згадую ці найганебніші сторінки з мого життя.

Хочу згадати про свою однокурсницю по аспірантурі Лілю Андрієвську (Сверстюк), яка завжди слугувала для мене взірцем гармонії краси зовнішньої та внутрішньої духовної довершеності. У ті далекі часи вона під час короткотривалих («коридорних») зустрічей зі мною з іронією, а, можливо, більше із співчуттям, посміхаючись, зверталась до мене «каммунист Боришевский» !

XI. *Різне для роздумів на дозвіллі*

Якось вже склалося так, що лабораторія психологія особистості займалася (та й досі займається) дослідженням тих психологічних проблем – явищ, процесів, які в реальному житті належать до рідкісних. Очевидно, це позитивний бік щодо вибору наукових проблем. Правда, є тут і певний «мінус», оскільки в такому випадку переважає теоретико-експериментальна складова. Це не подобається тим науковцям, які хочуть отримати практичний, прикладний результат якомога швидше, негайно. До таких, як правило, належить керівництво наукового закладу. Хочу розповісти про один із випадків, що переконливо засвідчує сказане.

З 1981 по 1985 роки колектив науковців лабораторії досліджував дуже складну теоретико-експериментальну проблему розвитку моральних переконань особистості. З огляду на складність і абсолютно недостатню розробленість проблеми, нам дозволили займатися нею упродовж п'яти років. Однак настав день, коли директор Інституту психології Людмила Микитівна Проколієнко (член-кореспондент АПН РСФСР) – дуже розумна особа (правда, дещо надміру емоційна з причини захворювання на діабет) — викликала мене у свій кабінет і категорично поставила завдання написати науково-популярну брошуру про виховання моральних переконань у дітей. Я сказав, що написати таку працю в прикладному контексті дуже складно, а то й неможливо. Крім того, я

наголосив на тому, що можу вже зараз підготувати брошуру, яка допоможе дітям позбутися помилок при написанні ненаголошених голосних. Однак, Людмила Микитівна була невблаганною й дала мені тиждень, за який я мав прийти до неї з готовою темою брошури про моральні переконання. Зрозумівши, що відступати нікуди, я сказав, що можу й зараз запропонувати тему – навіщо чекати цілий тиждень? Директор була приємно здивована й цілком серйозно взялася записувати тему під моє диктування. Ось ця тема: «Виховання моральних переконань на уроках історії у сьомому...». Людмила Микитівна попросила мене диктувати повільніше – адже вона «не стенографістка». Крім того, їй дуже сподобалось те, що в темі йдеться про середній підлітковий вік та ще й на матеріалі такого «вдячного» предмету, як історія. І я прочитав повну назву майбутньої брошури: «Виховання моральних переконань на уроках історії у сьомому Б класі». Стався вибух обурення, Людмила Микитівна запідозрила мене в бажанні принизити її. Я ж насправді хотів лиш підкреслити, що йдеться про психологічні явища, процеси, які суттєво відрізняються між собою, а тому й різною мірою піддаються впровадженню в практику виховної діяльності.

А ось ще одна цікава й навіть трохи смішна подія з буднів Інституту психології.

На засіданні Вченої ради Інституту відбувається обговорення тем кандидатських та докторських дисертацій. Серед інших запропоновано тему докторської дисертації в такому формулюванні: «Психологічні засади розвитку креативності у *підлітків юнацького віку*» (!?). Я не втримався й голосно засміявся. Коли

мене спитали, у чому причина – мабуть, не подобається тема? Я відповів, що тема дуже цікава, але в неї слід внести уточнення стосовно віку досліджуваних. І я прочитав свій «уточнений» варіант: «Психологічні засади розвитку креативності у *юнаків похилого віку*», запропонувавши себе як кандидата на досліджувані. З тих пір за мною закріпилося дуже симпатичне й кумедне прізвисько «*юнак похилого віку*».

І ще вельми цікава бувальщина. Пригадую, коли я був головою ДЕК у популярному колісь та й зараз МАУП'і. Випускники складали державний іспит з психології. Одна випускниця настирливо вимагала дозволити їй скласти іспит російською мовою. На моє запитання, коли й звідкіля вона приїхала, претендентка сказала, що вона киянка і нізвідки не збиралася приїздити. Тоді я спитав цю особу, де вона навчалася. Та не без пихи відповіла, що скінчила Київський університет іноземних мов за спеціальністю англійська мова. Я дуже зрадив і добірною англійською запропонував їй відповідати мовою її основної спеціальності. Знітившись, вона, дуже поспішаючи, заявила, що, мабуть, буде краще, коли вона відповідатиме таки українською. Зміну рішення я, підбадьорюючи непослідовну «вимагальницю», із задоволенням підтримав: «Молодець! Отак би й одразу...»

Не можу обійти мовчанням ще питання про те, чи ввічливо, «культурно» відповідати співрозмовнику у випадках, коли той в офіційному плані звертається до вас російською? Зрозуміло, що відповідь мусить бути однозначною – лише державною мовою. Адже причини, якими мотивує співрозмовник своє звертання в офіційному контексті російською, бувають різ-

ними: ненавидить державну мову, як і все українське; дотримується усталених звичок – але ж людина претендує на високе звання представника української інтелектуальної еліти, а тому звичка ніяк не може слугувати оправданням, яке нібито дає їй право нехтувати державну мову. Залишається сумна гіпотеза про те, що, можливо, інтелектуальні здатності такої людини є настільки мізерними, що вона нездатна навіть розуміти українську державну мову. Тоді виникає запитання: які підстави має така людина зараховувати себе до української інтелектуальної еліти?

А ще хочу запропонувати вельмишановному читачеві цікавий факт з галузі лінгвістики. Це своєрідна мовна загадка. Походить вона із Галичини. Там, зокрема в моєму рідному селі Пукові, про людину, яка надто повільно, за складами читає, кажуть: «Та хіба вона читає? От «шлябізує»! Звідкіля взялося це дивне слово, я зрозумів, коли почав вивчати латину. Так ось, для визначення віршованого розміру поезії (ямб, хорей, гекзаметр, пентаметр та ін.) застосовується спеціальний технічний прийом – силабілізація. Цілком зрозуміло, що людині, яка не знайома з цим вельми складним для вимови латинським терміном, набагато простіше сказати «шлябізує» – аніж «силабілізує».

А ще одна порада стосовно того, як запобігати виникненню конфліктів між нами та співрозмовником. Завжди слід пам'ятати, що не варто сподіватися на те, нібито думки нашого співрозмовника мають збігатися з нашими. Це неможливо. Подумаймо про те, як часто навіть наші власні думки, оцінки, погляди на ті самі явища, події можуть суттєво відрізнятись від наших вчорашніх поглядів, оцінок... І ймовір-

ність виникнення конфліктних ситуацій у спілкуванні відчутно знизиться.

І ще дуже важливий момент: у конфлікті, що виникає, завжди винуваті обидві сторони – хай одна меншою мірою, інша – більшою. Не визнаючи цього факту, ви будете перебувати в стані постійного конфлікту, який згодом переросте в конфлікт із собою. А це вже ситуація, вихід з якої неможливий, оскільки протилежну сторону ви завжди розглядатимете як свого потенційного й одвічного ворога.

Нав'язувати комусь свої думки, погляди, оцінки ставлення – аморально, оскільки це є виявом насильства. Особливо це нерозумно й безглуздо, коли йдеться про короткотривалі контакти. Це – своєрідний «тероризм», неповага до незнайомої людини, яка, на ваше переконання, набагато менше од вас розуміється на багатьох питаннях. Тому така поведінка є не лише виявом зневаги до навколишніх, але й свідчить про дефіцит у вас особисто почуття власної гідності. З цієї причини часто виникають нікчемні вуличні скандали, які спричиняють незручності всім навколишнім.

На завершення «Спогадів» запропоную читачеві одну інформацію. Уже багато років поспіль Інститут психології імені Г.С. Костюка плідно співпрацює з видатним педагогом-гуманістом Шалвою Амонашвілі, який уже давно осів у Москві. Періодично вчений приїздить до Інституту психології, щоб виступити перед науковцями з лекцією. В один з чергових приїздів професора у мене відбулася особиста зустріч з ним за незвичних обставин – у коридорі Інституту. Професора супроводив до науковців директор Інституту

С.Д. Максименко. Він вирішив тут же відрекомендувати мене професору Ш. Амонашвілі, при цьому порадивши мені спілкуватися з гостем російською. За якусь долю секунди я прийняв зовсім інше, неочікуване для моїх співрозмовників рішення. Я привітав професора Амонашвілі його рідною грузинською мовою: «Гамарджоба генацвале професоре Амонашвілі!», постаравшись передати це привітання із справжнім грузинським акцентом (відомо, що мої здатності до імітації неабиякі). Амонашвілі від несподіванки відступив від мене на один крок, після чого знову підійшов до мене, обійняв і, дружно поплескуючи по плечу, кілька разів щиро дякував мені за таку зворушливу зустріч. В очах професора бриніли сльози...

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

На завершення «Етюдів» хочу запропонувати вельмишановному читачеві додаткові матеріали, які допоможуть йому глибше збагнути суть того, про що йшлося в основному тексті спогадів. Це, зокрема, інформація про так звану «псевдосигніфікацію», тобто фактично про б р е х н ю (частина I), а також про духовність (частина II).

Частина I

Псевдосигніфікація як політичний засіб нищення етно-національної самосвідомості особистості, її соціальної інвалідизації.

Держава, яка не турбується про духовність своїх громадян, а передусім про духовний розвиток дітей, молоді, не має майбутнього. Та й сьогодні такої держави – щербате, неповноцінне, жалюгідне. Тому цілком природним є прагнення кожної держави (тим паче тієї, що перебуває на етапі становлення, розбудови) мобілізувати всі сили на виховання підростаючого покоління. Не може бути винятком у цьому плані й Україна.

Турбота про зростання особистості, прагнення допомогти їй стати довершеною, сповна виразити, реалізувати себе, відчутти себе щасливою людиною, громадянином ще предками омріяної вільної, демократичної держави – воістину найвища, найгуманніша з-поміж усіх цілей державотворення мета. Осягнути її, на жаль, непросто, бо на дорозі до цієї мети багато завад, перепон. Їх, однак, можна здолати – якщо збагнути закономірності становлення й розвитку особистості

Найголовніше тут – виокремити ті чинники, які є основоположними й справляють вирішальний вплив на всі аспекти виховання та самовиховання людини, на її особистісний розвиток загалом. Бо ли-

ше за такої умови можна встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежності й уникнути пояснень виховних проблем, труднощів чинниками хоч і дуже важливими, але похідними, а інколи й випадковими.

На превеликий жаль, в Україні до цього часу немає одностайних поглядів науковців і практиків на те, які саме чинники мають вирішальний вплив на формування особистості.

Одні вважають, що найголовніше – з самого початку забезпечити матеріальне благополуччя й належні умови для фізичного розвитку індивіда. Тому найбільшої шкоди в цьому плані завдають, на їх думку, економічні негаразди в нашій державі. Водночас чинники, що зумовлюють духовний розвиток індивіда і є фундаментальними в його особистісному становленні, розвитку, згадуються лише принагідно, без їхньої належної систематизації та співвіднесення з чинниками матеріального плану.

Чимало науковців, вихователів дотримуються стосовно цього питання принципово іншої точки зору. Не заперечуючи важливого значення для виховання дитини всього того, що умовно можна віднести до матеріальної сфери, вони переконливо доводять основну, визначальну роль духовності в становленні особистості дитини, та й загалом у житті людини будь-якого віку. Лише духовно багата людина, вважають вони, спроможна долати будь-які життєві труднощі, злигодні, вади ж духовності – першопричина всіх бід людських, у тому числі матеріальних.

Як показують соціально-психологічні дослідження та життєві спостереження, одним з найбільш руйнівних чинників, що завдають серйозної шкоди

процесу розвитку особистості, зокрема формуванню її громадянської свідомості та самосвідомості, є явище так званої «псевдосигніфікації». Суть останнього полягає у навмисному викривленні шляхом спотворення, міфологізації чи й прямої фальсифікації, а часом за допомогою банальної брехні змісту соціальних, зокрема політичних подій, явищ з метою вигадування нібито «переконливих» засад, якими намагаються обґрунтувати облудні, злочинні схеми, програми маніпуляції свідомістю та самосвідомістю громадян, особливо стосовно виховання молодого покоління.

Як правило, такі програми спрямовуються на нищення національної свідомості та самосвідомості, на вироблення почуття етно-національної меншовартості, на провокування відхилень у розвитку найважливіших світоглядних орієнтацій громадян, на калічення їхньої духовності загалом. За допомогою псевдосигніфікації витворюються особистості-мутанти, соціальні суб'єкти, цілеспрямовано позбавлені однієї з найважливіших особистісних характеристик – здатності до етно-національної самоідентифікації. Ці жертви брехні легко піддаються найрізноманітнішим маніпуляціям, у чому, як правило, найбільш зацікавлені представники так званої політичної еліти, політики, ідеологи, які фактично є злочинною антидержавною кастою, прихованою «п'ятою колоною».

Прикладів можна навести чимало, особливо якщо брати їх з нашого власного суспільного життя. Хіба не понівечено духовність частини наших громадян перекрученою до невпізнання історією української державності, злісними вигадками й прокляттями на адресу видатних суспільних, політичних діячів

(згадаймо хоча б постать видатного українця гетьмана Івана Мазепи, якого донедавна проклинали та й досі готові проклинати під час богослужінь представники так званої *української* (?) православної церкви московського патріархату)? Ці та подібні впливи на свідомість громадян спричиняли й спричиняють руйнацію патріотичних почуттів у деяких наших співвітчизників, відчуття національної меншовартості, зневагу, а то й ненависть до материнської мови, до всього українського. Цим же можна пояснити такий дивовижний, огидний факт, як рабське плазування зденационалізованих українців перед пам'яттю своїх поневолювачів.

Серед нашого народу є, безумовно, багато носіїв високих духовних чеснот. На жаль, значній частині співвітчизників вони чужі, а в декого сама згадка про духовність викликає роздратування, навіть ворожість. Таким властиві інші, часто зовсім протилежні інтереси й орієнтації. Ці люди в гонитві за легкою наживою готові не лише вивезти крізь «прозорі» кордони в «близьке» чи «далеке» зарубіжжя створені чесними громадянами матеріальні блага, культурні цінності, а й продати свій інтелект, продати все, продатися будь-кому – хто більше дасть. Для них чесна праця – сміхотворна примара, притаманна хіба що нерозторопним дивакам-патріотам. Заради особистого збагачення вони без вагань пограбують, скалічать, уб'ють – навіть рідних. Хіба не в цьому причина наших багатьох, у тому числі економічних негараздів?

Деякі наші, з дозволу сказати, громадяни воляють повернутися до оновленого ярма під назвою «Союз» на чолі зі «старшим братом», що самочинно

оголосив себе спадкоємцем сконалої імперії, привласнивши багатства, надбані працею всіх народів колишніх «братніх республік-сестер». При цьому цей «брат» чомусь забув узяти на себе й відповідальність за скоєні покійним монстром злочини проти тих же «братніх» народів. Згадаймо хоча б багатомільярдні заощадження українських громадян, які десятиліттями, щоденно відмовляючи собі в найнеобхіднішому, намагалися зібрати хоча б якусь децицю про «чорний день». І цей день настав: у лютому 1992 року «старший брат» без будь-яких пояснень й оголошень якихось надзвичайних ситуацій влаштував такий день своїм безталанним «молодшим» братам (чи то пак — «сестрам»), по-бандитськи привласнивши усі ці заощадження.

Хіба не розуміють наші горе-патріоти, яким страшним тягарем лягло це на економіку України?

А погрози громадянською непокорю, страйками тих, хто, забувши, в якій країні живе, вимагає негайного припинення «насильницької українізації» в Україні? І слово яке дивовижне придумав хтось, що може гніздитися хіба що у вкрай понівеченій національній свідомості (зрівняймо: «онімечення» – німецької нації, «чехізація» – чеської, «полонізація» – польської, «офранцуження» – французів!).

А чи взагалі здатні такі сприймати й поважати себе як націю, а землю, на якій народилися й зросли, – як Батьківщину, державу? Мабуть, ні. Бо не стали б вони ностальгійно лементувати за тими роками, коли мало не все було «безплатним» або «найдешевшим у світі», забуваючи, на жаль, про те, що безплатними були ще й цинкові домовини з тілами наших синів,

загиблих у мілітарних кампаніях за інтереси імперії; про те, що безплатною була й каторжна праця сотень тисяч гулагових в'язнів, які посміли мати власні погляди на життя, незламну волю, що теж було там, у тому «раю», не лише неоплачуваним, нешанованим, а й вважалось найнебезпечнішим злочином проти колоса, опорою якому слугували фальш, цинізм, брехня, страх, груба мілітарна сила і всяка інша нечисть; про те, що майже безплатною була праця мільйонів колгоспників-кріпаків.

Як не дивно, але такі громадяни чомусь найчастіше трапляються серед людей солідного віку, які, здавалось би, навчені життєвим досвідом, мали б не лише пам'ятати про всі ці та багато інших страхіть, а й дітям, онукам і правнукам своїм розповісти про них.

Стає моторошно від самої лише думки про те, яких жахливих руйнацій можна завдати пам'яті, свідомості й самосвідомості народу, якщо на десятиліття, а то й цілі століття уярмити його волю і примусити шукати сенс життя людини в інстинкті самозбереження, у задоволенні потреби – будь-що вижити, хоча б на рівні потреб «братів наших менших» («головне, щоб не було війни!»). Саме це стало основною причиною нашої соціальної інвалідності, з якої й проростають усі вади духовності. Як неймовірно важко, але конче потрібно звільнитися від цього принизливого для людської гідності лиха!

То хіба не є це все найстрашнішою кризою духовності, якої не знала історія земної цивілізації? Хіба не в ній корінь усіх наших бід?

Звідки ж узялися в нашій державі такі «громадяни» – без моральних принципів, без рідної мови,

без нормальної, людської потреби бути господарем на своїй землі? Чи не ми, батьки, плекали таких дивовижних істот-мутантів? Невже винуваті в цьому тільки колишні й сучасні можновладці, «батьки й вожді всіх трудящих» та прожектори всіх «історичних» рішень, що засліплювали наші очі, гіпнотизували нашу думку й волю? Хіба не допомагали їм в усьому цьому ми, вірнопіддано оберігаючи своїх дітей, онуків від праці («хай краще поживуть, ніж ми жили»), від «непопулярної» материнської мови, від «релігійного дурману», від небезпечних проявів власної думки, що розходилася з офіційно прийнятою, запровадженою згори, від... та хіба перерахуєш усе, що не личило або й суворо заборонялося «простій радянській людині»?!

Навіть ці короткі, гіркі й невтішні ілюстрації стану духовності значної частини співвітчизників дають змогу однозначно відповісти на питання, яка криза загрожує нашому підростаючому поколінню та й усім (незалежно від віку) громадянам найбільше? Що є першопричиною всіх наших теперішніх і, не дай Боже, майбутніх бід? Чи не тому, що, як скажуть деякі з наших політиків, в Україні «не спрацювала» національна ідея? Але ж саме ця ідея сотворила економічне диво, піднявши з руїн такі держави, як Японія, Німеччина, Південна Корея та ще багато інших.

Та яким чином може спрацювати в нашій державі національна ідея, якщо таке ганебне явище, як синдром недержавності, а точніше – антидержавності не можуть здолати в собі навіть високі урядовці, які здатні на такі вчинки, як участь у маніфестаціях з нагоди жовтневого перевороту, що дав поштовх до найстра-

шнішого геноциду проти української нації? Ці особи дозволяють собі очолювати «святкові» колони, що йдуть під антидержавними прапорами, зі злочинними гаслами, в яких – заклик до повалення української держави й повернення кровожерної імперії зла. А мотивують свою участь у такому шабаші ці панове, чи то пак таваріщі-ленінці, тим, що така подія була в нашому житті, в нашій історії – і нікуди ми, мовляв, від неї не дінемося. То що ж? Можливо, подамо дружню пораду німцям узятись за розум і щорічно урочисто відзначати 1933 рік? Адже він, той рік, теж був в історії німецького народу. Та, безумовно, народ цей з образою й обуренням відкине таку «пораду». Адже він, будуючи нову національну, демократичну державу, не тільки не оголосив себе спадкоємцем нацистської Німеччини (як це зробив наш «старший брат», оголосивши себе спадкоємцем московської, комунобільшовицької кровожерної «імперії зла»), а й, відчуваючи власну провину за те, що колись не зумів вистояти перед натиском нацистсько-фашистської диктатури, взяв на себе обов'язок чесно й щедро компенсувати хоча б матеріальні втрати народам тих країн, котрі постраждали від гітлерівської навали у Другій світовій війні.

То який же приклад подають згадані вище державні діячі нашим дітям, молоді?

Замість того, щоб заслужено карати тих, хто зневажає українську державу, ображає патріотичні почуття свідомих і чесних громадян, вони ведуть розгнуждану антиукраїнську, антидержавну пропаганду, плондрують наші святині, знущаються з нашої мови, з історії та й з багато чого іншого, що стосується державотвор-

чих процесів. Деякі, з дозволу сказати, «державні діячі» самі поведуться зовсім не по-державному.

Деякі ультрадемократи запопадливо і знавісніло воюють проти відомого гасла «Україна для українців», зовсім не розуміючи його суті. Бо як їм, які так звикли до принизливого колоніального становища України в колишній так званій «сім'ї братніх народів», збагнути, що українці – то не тільки ті, хто належить до українського етносу, а й представники всіх етнічних меншин, які є громадянами України і щиро почуваються українськими патріотами, підтверджуючи свої почуття реальною поведінкою. Якраз з останнім – сприйняттям України як держави – ці ультрадемократи ніяк не хочуть, а, можливо, й на підсвідомому рівні не здатні погодитися. У своїй ненависті до української державності, а звідси й до всього українського вони, здається, готові зловтішно реалізувати дикий лозунг «Україна для всіх – крім українців», у якому під українцями вони, звичайно, розуміють український етнос, а не громадян України.

А хіба не про це ж свідчать такі ганебні факти, як неодноразові спалення хати-музею Тараса Шевченка, плюндрування могил наших національних героїв Василя Стуса та його побратимів? А шалений спротив властей деяких регіонів України відкриттю українських шкіл? А намагання закрити ті поодинокі українські школи, які ще збереглися на сьогодні? Деякі регіональні представники влади при цьому абсолютно не зважають на відчайдушні протести батьків, які хочуть, щоб їхні діти навчалися рідною мовою, щоб мали можливість добре володіти державною мовою в українській державі? А спорудження в Одесі

пам'ятника Катерині II, що аж ніяк не відзначалася ні моральністю, ні українофільством, а була для України, як і її попередник Петро I, за словами Шевченка, «катом, людоїдом?». І чи поніс хтось із винуватців заслужену кару за всю цю антидержавну вакханалію, за цинічне нехтування законів України, за наругу над символами державними?

Проведений аналіз викликає запитання: як могло трапитися таке, що народ покірно, без явної протидії, опору піддавався згаданим вище політичним езекуціям, терпів безправ'я й брехню, виявляючи цим пасивність і якусь неприродну байдужість до своєї долі («німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть», як писав Тарас Шевченко)?

Щоб відповісти на це запитання, продовжимо характеристику сутності процесу псевдосигніфікації. Зупинимось, зокрема, на особливостях технологій цього процесу. Підкреслимо, що тут скрупульозно враховувались психологічні, соціально-психологічні особливості індивідуального сприймання людиною певних подій, явищ, зокрема політичного плану, інстинкт самозбереження, а також особливості масового реагування на них представників певних суспільних груп. До того ж у разі потреби в хід пускались різні види неприхованого насильства: погрози, безпідставні звинувачення у «злочинах», яких ніхто не скоював, у ворожих намірах, антирадянській пропаганді, у державних зрадах тощо. Особливо неподатливих і неслухняних оголошували «ворогами народу», а згодом їх спадкоємців – «дітьми ворогів народу», нацьковуючи на них вірнопідданий люмпен – «будівників світлого майбутнього», якого, до речі,

ніхто ніколи так і не побачив: адже відомо, що оголошена спочатку мета будівництва комунізму згодом була перейменована на «будівництво соціалізму», опісля названа будівництвом того ж таки соціалізму, але вже «з людським обличчям», а ще пізніше стали будувати «розвинений соціалізм», який насправді не відповідав такому рівню кваліфікації, оскільки за всіма параметрами виявився недорозвиненим.

Одним із широко використовуваних засобів псевдосигніфікації було табу — сувора заборона навіть згадувати про фактичні події, які мали виразні ознаки зумисних, цілеспрямованих злочинних акцій так званої «радянської влади» проти власних громадян. Тим, хто порушував цю заборону, загрожували суди, тюрми, дуже часто такі ризикували життям. Так сталося, зокрема, з трагічною, замовчуваною, оббріханою правдою про Голодомор 1932-1933 років, що має всі ознаки геноциду проти української нації.

Минали роки, десятиліття – і все покривалося мороком забуття. Страх робив свою справу, – і перемагав інстинкт самозбереження.

Табу піддавались такі події, як масові розстріли сотень тисяч представників української інтелігенції, національної еліти – видатних, патріотично налаштованих діячів науки, літератури, мистецтва, політичних діячів. Такі потворні акції масових розстрілів українців, як правило, приурочувались до чергових «круглих дат» так званого «Великого жовтня». Однак, «самий читаючий в міре советский народ» ніде не міг прочитати правди ні про справжніх убивць десятків тисяч політичних в'язнів – жертв Биківнянської трагедії, кадебістської акції у Дем'яновому лазу, ні про

сотні розстріляних біля Харкова у грудні 1930 року сліпих кобзарів, ні про... Зрештою, переліку комуно-більшовицьких злочинів, що за жорстокістю не поступаються найстрашнішим злочинам нацистів, а то й перевершують їх, немає кінця.

Тут доречно ознайомити читача з жахливими злочинами, які творили кадебісти, приписуючи їх воїнам УПА. Ці факти потрапили до мене зовсім випадково. Було це в день виборів. Йдучи на виборчу дільницю, я зустрів свого сусіда, який уже встиг проголосувати. Це була військова людина, льотчик у чині полковника. Я вирішив про всяк випадок спитати пана полковника, як йому вдалося так швидко впоратись із виконанням свого «громадянського обов'язку»? На моє превелике здивування, полковник добірною українською мовою відповів, що на сьогодні має багато невідкладних справ. Так відбулося наше перше, дещо незвичне знайомство. Був це Петро Сологуб. Згодом пан Петро розповів мені про свого дядька, який працював головним кадебістом у горезвісній установі, що по вулиці Володимирська, 15, де, як відомо, влаштовували допити «українських буржуазних націоналістів», у тому числі шістдесятників. Той, очевидно, відчуваючи, що жити йому залишилось недовго, вирішив розповісти своєму небожеві Петрові правду про те, як у кінці 40-х – на початку 50-х років у військовій частині Прикарпаття – Станіславіві створювали спеціальну групу із солдатів, які добре володіли українською, а дехто з них навіть знав місцевий діалект. Цих солдатів перевдягали в німецьку уніформу (такий одяг носили воїни УПА) і вночі направляли на села Прикарпаття. Такі спецзагони й творили злочини: топили невинних жертв у крини-

цях, вішали, просто душили... І всі ці бандитські злодіяння приписували «націоналістам».

І ще одна вершинного цинізму подія. Вона пов'язана з іменем «великого полководця» М.Г. Жукова та форсуванням під його командуванням, а також генерала Ватутіна Дніпра в 1943 році. Форсування Дніпра складалось із багаторазових атак. Щоразу на правий берег відправляли по 25000 так званих «чорнопіджачників» – не навчених, без обмундирування, з однією гвинтівкою на трьох сімнадцятирічних хлопчаків. Згодом туди стали кидати й дівчат. Діставалось правого берега не більше 5000. Отак творилися понтонні мости із трупів молодих українських хлопців та дівчат. У цій злочинній акції загинуло 250.000 – 380.000 безмовних жертв сталінського плану взяття Дніпра, приуроченого до роковин «великава актября». Про це є сотні свідчень учасників цього побоїща українців.

Користуючись дружніми стосунками з Д. Айзенгауером, Жуков похвалився останньому тим, як йому вдається досягати неймовірних тактичних успіхів. А зумовлювались ці «успіхи» «великими» стратегічними планами великого злочинця: «Депортировать всех хохлов в Сибирь, а на их место пригласить представителей великава русского народа и, таким образом, расширить территорию исконно русских земель. Поэтому, чем больше сумеем потопить в Днепре хохлов, тем меньше придется их депортировать в Сибирь». Апогей бандитизму, цинізму!!! На жаль, у нас, в Україні кати користуються великою шанобою. Не вірите? Сядьте на Троєщині у тролейбус № 37, що рухається у напрямі станції метро «Лісова» і прибли-

зно на половині маршруту почувте: «Зупинка маршала Жукова». Так, так: того самого Жукова Г.М. Ще й меморіальні дошки на його честь почеплені на цій вулиці, які оберігаються як зіниця ока.

Надурочисте, галасливе відзначення цієї страшної дати в Україні у 2013 році було не чим іншим, як ганебним, безсоромним виявом політичного садомазохізму.

Радимо вельмишановному читачеві ознайомитися з книгами: В. Січинський «Чужинці про Україну», Є. Гуцало «Ментальність орди» та В.Єрофєєв «Енциклопедія російської душі». З цією метою можна скористатися комп'ютерною версією названих книг.

А зараз кілька рядків про так звану «ВВВ» стосовно українського народу. Стратегія й тактика «великого полководця» Жукова своїм цинізмом, жорстокістю перекреслює будь-які підстави для того, аби війну, у якій народу було відведено роль «гарматного м'яса», називати «вітчизняною». Це була Друга світова війна, у якій у смертельному двобої зчепилися два монстри — Сталін та Гітлер (донедавна великі друзі – пакт Молотова-Рібентропа). Крім того, після «великої перемоги» Москва влаштувала українцям не менш великий голодомор 1946 – 1947 років. Не варто забувати й про те, що після цього були депортації за «проживання на окупованій території». Нескінченні жорстокі розправи... Брудний потік цинізму, брехні!

А ще про так званий «Радянський Союз». Відомо, що союз – це неодмінно добровільне об'єднання. То як можна називати «союзом» те, що трималося на примусі, на звалтованій волі тих, кого силоміць туди запроторили? Хай би хтось із членів такого «союзу»

спробував скористатися гарантованим «найдемократичнішою у світі» сталінською конституцією 1936 року правом на те, аби хоча б «самовизначитись». Жакливі, руйнівні наслідки такого нахабства для найвідважніших не забарились би... Про право на «аж до відокремлення» нічого було й мріяти, хоч у конституції це право було прописане, але папір, як кажуть, усе витерпить.

І ще про так звану «радянську владу». Парадоксально, але факт незаперечний: під заявленим на увесь світ гаслом «Вся влада радам!» не було жодної реальності. Ради фактично були безвідмовним, беззастережним виконавцем волі всесильної, злочинної капеерес, її усіх «найісторичніших» рішень. Під рубрику «найбільш історичних» підпадає навіть таке, як постанова одного із пленумів капеерес «про квадратно-гніздовий спосіб посадки картоплі». Ну, хай їм буде «історичний». Як то кажуть, «нехай буде гречка...»

*

*

*

Табу, замовчування правди, безсоромна сатанинська брехня, що втрачала будь-які ознаки здорового глузду, слугували засобами вибудовування численних фальсифікацій, містифікацій. Яскравим прикладом цього може слугувати так званий день захисника вітчизни, що чомусь цілком серйозно відзначається сьогодні у незалежній Україні 23 лютого як державне свято. З історії ж добре відомо, що цей день 1918 року є днем капітуляції більшовиків перед противниками російської держави в період Першої сві-

тової війни. З метою приховання справжньої правди про день 23 лютого 1918 року і капітуляцію перед німцями пізніше був запущений брехливий міф про героїчні бої, які ніби то вели з німцями більшовики в лютому 1918 року.

Антидержавність, українофобство, що межує з політичним мазохізмом, з усією очевидністю виступає у відзначенні цієї дати в Україні, стає особливо очевидним, якщо взяти до уваги той факт, що в цей час, наприкінці січня 1918 року численні червоноармійські збройні банди під орудою Муравйова розстріляли тисячі киян – тих, що носили вишиванки та розмовляли українською, а 29 січня по-звірячому замучили сотні київських студентів, які героїчно боролися з озвірілою більшовицькою навалою, захищаючи незалежну Україну. Ось саме цей День – 29 січня – і має стати єдиним, священним Днем захисників Вітчизни, якій наймення Україна.

Нищення етно-національної самосвідомості, руйнування національної ідентичності українців почалося задовго до виникнення комуністичної імперії, а тому тривало декілька століть. Однак найжорстокішим цей процес був саме за комуністичної влади. Згадані засоби псевдосигніфікації поєднувались з перманентними масовими атаками шовіністичного дурману на свідомість громадян, що особливо негативно позначалось на молодому поколінні: всі засоби масової інформації, література, мистецтво, кіно зобов'язували виховувати у дітей, юнацтва та й у дорослих громадян «глибокий радянський патріотизм», відданість ідеалам партії, вождям. До того ж об'єктом патріотичних пристрастей могла бути тільки «най-

старша» сестра із сузір'я «рівноправних», однак «молдших сестер» – Росія: її неозорі простори, азьора сініє, найкраща й наймогутніша у світі мова... У випадку, коли людина виявляла подібні почуття не до «старшої сестри», а, скажімо, до України, то така людина оголошувалась «націоналістом» та ще й обов'язково «буржуазним», ворогом радянської влади, – і її позбавляли права на хоча б якесь там...ну, – хай навіть на сяке-таке — місце під життєдайним радянським сонечком.

Дуже часто засобом псевдосигніфікації слугували так звані «уточнення», «перейменовування» з метою позбавлення людей історичної пам'яті. Так було з перейменуваннями назв міст, фортець, вулиць у Криму (та й не лише в Криму – а по цілому неозорому, нескінченному...). З лютою заповзятістю катастрофу перейменування бурхливо розпочала ще Катерина II, а продовжили це нікчемне дійство «великої» не менш «великіє» та ще більш запопадливі «советські правдо- і справедливовишукувачі».

Проведений аналіз явища псевдосигніфікації переконливо розкриває причини понівеченості етнонаціональної свідомості та самосвідомості українських громадян, порушень природного процесу самоідентифікації, які спричинили глибоку соціально-психологічну інвалідність громадян, що особливо виразно проявляється в наших свівітчизників – представників старшого покоління — і є найбільш вражаючим в історії людської цивілізації прикладом гуманітарної катастрофи.

Частина II

Духовність – оберіг української нації.

Усе, що робить людина, як поводить, чим, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності. Саме духовністю, її станом можна пояснити сутність людини, оскільки духовність є провідною детермінантою поведінки, діяльності.

У систему цінностей, в контексті яких функціонує духовність, входять, крім моральних, громадянські цінності. Серед них найважливіше місце посідають почуття патріотизму, ідентичності з національною спільнотою; глибоке усвідомлення ролі рідної мови (мови роду) у життєдіяльності нації, держави; відповідальність за долю нації; повага до інших національних спільнот; естетичні цінності; інтелектуальні цінності; екологічні цінності; валеологічні цінності; світоглядні цінності.

Слід підкреслити, що світоглядні ціннісні орієнтації посідають особливе місце у сфері духовності особистості як неповторної індивідуальності з її прагненнями, сподіваннями, сприйняттям світу, баченням себе в ньому, усвідомленням та сприйняттям сенсу свого життя, призначення. Отже, світоглядні ціннісні орієнтації як складова системи духовних цінностей є базовим утворенням в структурі свідомості та самосвідомості особистості й визначають зміст, сутність Я-концепції особистості.

Наголошуючи на неповторності, індивідуальності людини як суб'єкта духовності, варто водночас підкреслити руйнівний вплив на духовність усвідомлення свого «Я» у відриві від «не-Я». Таке самоусвідомлення виявляється у протиставленні себе іншим, у переконаності у своїй виключності, «вищості» порівняно з іншими. У такої людини з'являється спокуса задовольни будь-які власні, і що найгірше – егоїстичні потреби на шкоду інтересам інших людей. Слід наголосити на тому, що егоїзм несумісний з духовністю, оскільки егоїстичні орієнтації є нездоланим бар'єром на шляху до добра й справедливості.

У контексті висловлених міркувань обов'язково слід наголосити на тому, що сенс реалізації особистісного підходу як одного з найважливіших принципів організації педагогічного процесу полягає не лише й не стільки в тому, щоб допомогти вихованцю збагнути себе як особистість, як неповторну індивідуальність, а й у тому, аби сприяти виникненню в нього здатності бачити себе, своє «Я» як частку, складову «Я» інших людей, тобто «не-Я». Досягнення цього компоненту мети особистісного підходу в педагогічному процесі є, безумовно, вельми складним і водночас вирішальним завданням у забезпеченні гуманістичної спрямованості розвитку й саморозвитку особистості як носія духовності.

Очевидно, саме цим можна пояснити розвивальний, облагороджувальний вплив на становлення особистості як потенційно духовної істоти діалогічних настановлень, оволодіння якими веде до формування вміння, бажання, зрештою стійкої потреби слухати, сприймати іншого.

Проведений аналіз низки змістових характеристик духовності дає можливість запропонувати таке визначення цього поняття:

Духовність – багатомірна система, складовими якої є утворення в структурі свідомості та самосвідомості, в яких у формі ціннісних орієнтацій віддзеркалюються актуальні морально релевантні потреби, інтереси, погляди людини, її ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності, спрямованої на подолання зла та творення добра.

Духовність як глибинна, багатогранна особистісна характеристика не виникає в людини зненацька, на певному, точно визначеному віковому етапі її психосоціального розвитку, скажімо, у підлітковому чи ранньому юнацькому віці. Зрозуміло, що зазначені вікові віхи в особистісному становленні індивіда є саме тими періодами, коли в структурі особистості інтенсивно розвиваються такі складні утворення, як моральні переконання, Я-концепція, система світоглядних орієнтацій та ін. Очевидно, на зазначених вікових етапах у структурі особистості можна виокремити й те, що є складовою духовності. Однак феномен духовності, духовні риси особистості, їхній початок, безумовно, сягають більш ранніх етапів соціалізації особистості – дошкільного та молодшого шкільного періодів особистісного розвитку дитини.

Тому ідеальним чи, в усякому разі, нормальним варіантом організації дослідження становлення та розвитку духовності був би той, який передбачає ви-

вчення цього феномену, починаючи з перших років життя дитини, що можливо зреалізувати за умови значного розширення вікового діапазону досліджуваних, а також збільшення тривалості дослідження.

Надзвичайно важлива роль у виникненні, становленні та розвитку духовності особистості належить **вірі** людини в безсмертя душі, у її вічне життя, у вічність творінь людського духу, у безмежні можливості збагачення духовного життя людини, у вищу силу, в Бога.

Цікаво зазначити, що думка про позитивний вплив віри у вищу ідею, у Бога на становлення духовності особистості, на вияви духовності в реальному житті людини досить поширена серед багатьох сучасних психологів, які вважають переконливою ознакою духовності послідовне й неухильне застосування провідних духовних принципів до буденних ситуацій.

Виняткова роль віри в духовному житті людини зумовлюється багатьма чинниками. Серед них особлива роль належить тим моральним чеснотам, які покладені в основу віри, зокрема християнської, у формі заповідей, що для віруючої людини є внутрішніми інстанціями, регуляторами її духовного життя та поведінки.

Водночас слід підкреслити, що віра може відігравати неоціненну роль у духовному розвитку людини лише в тому випадку, коли особистість у своєму житті справді керується заповідями, нормами, передбаченими вірою. Лише та людина, у якої віра поєднується з потребою постійного самовдосконалення, подолання в собі негативних якостей, самоочищення,

здатна досягати в духовному розвитку вершин досконалості. Отже, релігійна віра може вважатися неоціненним духовним надбанням, внутрішньою сутністю особистості лише за умови, якщо вона допомагає людині виховувати в собі духовні чесноти з метою примноження своїх потенційних можливостей задля творення добра. Без такого зв'язку віра перетворюється на баласт, яким живиться, а точніше – отруюється свідомість та самосвідомість її носія-фарисея.

При аналізі складових духовності, як ми вже говорили, на особливу увагу заслуговують світоглядні ціннісні орієнтації, в яких найбільш рельєфно віддзеркалюється специфіка усвідомлення людиною сенсу життя з точки зору не лише реальних земних цінностей, а й цінностей вічних, які за певних умов можна віднести до, так би мовити, цінностей віртуальних. На таке здатні ті, у кого з ранніх років виховали віру у вищу ідею, у безсмертя душі, всього того, що сотворила людина впродовж свого життя, віру в те, що шляхетні поривання, добрі справи, у які людина вклала свою душу, всі свої сили, уміння, талант, надовго залишаться в пам'яті співвітчизників, а великі, талановиті, тим паче геніальні стануть надбанням усього людства на віки.

Безсумнівно, що віра у вищу силу, в Бога, у безсмертя душі належить до системи ціннісних орієнтацій, які – за умови їхнього нерозривного зв'язку з моральністю – сприяють духовному самовдосконаленню особистості, подоланню рис бездуховності.

У зв'язку з цим хочемо висловити таке міркування чи, радше, запитання: чи може людина, у якої

світоглядні орієнтації не пов'язані з вірою у вищу ідею, в Бога, бути носієм духовності? Відповіді на подібне запитання однозначно вельми проблематично. Однозначно негативну відповідь у цьому випадку можна дати лише стосовно так званих войовничих атеїстів, оскільки вони належать до тих людей, які намагаються настирливо нав'язувати свої атеїстичні погляди іншим, виявляючи при цьому безпардонність, гвалтування свідомості інших людей – риси, які абсолютно несумісні з духовністю.

Слід підкреслити також те, що порівняно з віруючою людиною атеїстично налаштована позбавлена багатьох суттєвих чинників, що могли б сприяти розвиткові в неї духовності. Відомо, приміром, що виконання певних релігійних заповідей вельми позитивно впливає на розвиток у людини низки важливих рис, без яких неможливо навіть уявити виникнення та розвиток у неї багатьох духовних якостей, зокрема таких, як скромність, відповідальність, сумлінність, почуття провини, готовність до покаяння та прощення, прагнення до самовдосконалення, безкорисливого служіння людям та ін. Особливо слід наголосити на ролі віри у виникненні потреби в самоаналізі, що слугує важливою базою для розвитку здатності до рефлексії.

Визнаючи дієвість як суттєву характеристику духовності, слід наголосити на тому, що одним з найвиразніших особистісних вимірів сили й дієвості духовності є ставлення людини до праці, до себе як суб'єкта праці, діяльності загалом. Така особистісна риса, як працьовитість, за певних умов стає найбільш

суттєвим критерієм духовності людини. Центральне місце тут належить мотивації праці: важливо, щоб людина ставилася до праці не лише як до засобу матеріального забезпечення, а й усвідомлювала та відчувала благотворний вплив самого процесу праці на її психічний розвиток, на вдосконалення психічних функцій, здібностей. Праця, яка усвідомлюється людиною передусім у її гуманістичному сенсі, є невичерпним джерелом духовного збагачення й зростання особистості.

У зв'язку із висловленими міркуваннями доречно згадати філософське трактування сутності праці у «Феноменології духу» Гегеля. Філософ, як відомо, наголошував на тому, що дія і праця є істинним буттям людини, виявом її суті.

Слід підкреслити, що праця, мотиви якої не пов'язані з усвідомленням її суспільної, громадянської значущості, її духовного сенсу, може спонукати розум і волю людини до холодного розрахунку, провокувати в людини підлі наміри та вчинки. Праця, яка сприймається людиною лише як засіб здобування матеріальних благ, засіб збагачення, накопичення, спричиняє виникнення таких негативних рис, як егоїзм, прагнення до наживи, здирицтво, скнарність, намагання домогтися успіху в праці будь-якою ціною. Отже, праця, яка не одухотворена моральним, гуманістичним сенсом, може стати соціально небезпечною, завдати шкоди самій людині, іншим людям, суспільству загалом.

Духовно досконалій особистості притаманна внутрішня свобода, яка не суперечить свободі інших. Завдяки цьому людина відзначається щирістю, ви-

значеністю та стійкістю своїх життєвих поглядів, орієнтацій, переконань, які вона готова, не афішуючи їх, наполегливо й відкрито відстоювати, а водночас і коригувати, уточнювати, вдосконалювати.

Духовність – це здатність бачити незвичайне в буденному, що зумовлює піднесеність, оптимістичний настрій сприймання життя духовно довершеною людиною. Духовність – це спрямованість у майбутнє, шлях до якого пролягає через подолання буденності та нікчемності – насамперед у своїх власних думках, почуттях, намірах, реальних вчинках.

І ще кілька слів про віру як складову духовності особистості:

Показниками справжньої, а не показної, позірної (демонстративної) віри є здатність людини до **п о к а я н н я**, її готовність долати в своїй поведінці те, що несумісне з потребою творити добро, не на словах, а в конкретних справах, вчинками служити іншій людині. Не менш важливою є здатність людини до **п р о щ е н н я** як вияв толерантності та поваги до іншої людини. До того ж прощення духовно багатою людиною не сприймається як самопожертва чи як вияв великодушності. Прощення в його сутнісному, глибинному сенсі не може мати нічого спільного з якимись егоїстичними мотивами того, хто прощає. Це внутрішня потреба, задоволення якої не пов'язане з очікуванням будь-якої нагороди чи навіть словесного вияву вдячності прощеною людиною.

Ми не випадково повели мову про такі явища, як «покаяння» та «прощення». Ці поняття, що вживаються майже виключно в контексті віри, можуть

бути переведені в площину науково-психологічного аналізу. Подібна зміна контексту оперування згаданими поняттями та аналізу сутності означуваних ними явищ, вчинків людини жодною мірою не знижує їхньої цінності: покаяння, як і прощення – чесноти високої морально релевантної ваги незалежно від того, чи розглядати їх як цінності у контексті віри чи поза таким контекстом.

Становлення духовності, духовне самовдосконалення особистості – процес, який нерозривно пов'язаний з розвитком та саморозвитком. Це – складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну себе: своїх думок, почуттів, вчинків, на розвиток своїх можливостей, здібностей, на позитивні зміни навколишнього середовища, на подолання буденності, на оволодіння вищим сенсом життя людського. Зрозуміло, що початок і продовження цієї складної внутрішньої роботи великою мірою залежить від таланту наставника, його людяності, мудрості, його відповідальності за долю вихованця.

Якщо розглядати духовний розвиток особистості в контексті процесу її соціалізації, то слід наголосити на необхідності суттєвої перебудови системи освіти й виховання в Україні, усього нашого освітнього простору. З-поміж багатьох напрямів перебудови особлива роль має належати вихованню в памолді духовності: якими видатними не були б успіхи учнів, студентів в освіті, в оволодінні ними найскладнішими видами інформації, уміннями та навичками, ми ніколи не досягнемо найважливішої мети – *виховання особистості-громадянина*, якщо постійно,

на всіх вікових етапах становлення та розвитку особистості дитини, процесу її соціалізації не дбатимемо про оволодіння нею системою духовних цінностей, а отже, духовністю загалом.

Підкреслимо, що процес соціалізації людини, якій притаманні найважливіші духовні чесноти, зазвичай не буває легким, оскільки доводиться долати спротив різноманітних негативних обставин на шляху до свого самовизначення, що не може мати нічого спільного із такими виявами бездуховності, як пристосовництво, корисливість, безпринципність, із зручним, вдало-корисливим влаштуванням у житті. Без врахування цієї обставини важко навіть уявити процес соціалізації особистості, якому притаманна гуманістична спрямованість. Тут доречно згадати наповнену глибоким сенсом думку видатного українського філософа Григорія Сковороди про те, що нічого втішного нема в тому, коли людина оволоділа багатьма науками, та не має доброго серця.

У зв'язку з наведеними міркуваннями виникає думка про те, що духовність як феномен, який відзначається універсальністю в розумінні його взаємозв'язку з багатьма особистісними характеристиками людини, а також з огляду на його складність, багатогранність, багатомірність не може бути прерогативою дослідження однією наукою. Спроби пов'язати духовність лише з якоюсь однією галуззю людських знань чи відносити її виключно до віри, як це часто трапляється, є своєрідною монополізацією, яка обмежує можливості збагнути сутність цього феномена. Через таку монополізацію духовність до сьогодні де-хто вважає явищем винятково таємничим, недоступ-

ним науковому вивченню. Отже, маємо справу із своєрідною містифікацією феномена духовності. Натомість визнання необхідності вивчення духовності представниками різних наук є визначальною умовою досягнення успіху. Зрозуміло, що в дослідженні духовності неабиякими можливостями володіє психологічна наука, зокрема психологія особистості.

Виходячи із проведеного аналізу сутності феномена духовності, можна сформулювати гіпотези щодо констеляції чинників, їхніх системних взаємозв'язків, а також умов, які детермінують процес становлення та розвитку духовності.

Визнаючи духовність багатогранним, універсальним творенням у свідомості та самосвідомості особистості, ми вбачаємо її тісний взаємозв'язок з низкою особистісних характеристик, що виступають у формі провідних ціннісних орієнтацій, ставлень людини до найрізноманітніших явищ навколишньої дійсності, до інших людей, до себе.

Враховуючи те, що духовність органічно пов'язана з мораллю, при її вивченні особливу увагу слід приділяти з'ясуванню того, як досліджувана людина усвідомлює такі цінності, як справедливість, відповідальність, чесність та інші морально релевантні цінності, яким чином оцінює себе як носія таких цінностей, як реагує на їхні вияви в поведінці навколишніх та у своїх власних вчинках.

Важливе значення для з'ясування процесу становлення та розвитку духовності має врахування її безпосереднього чи опосередкованого вияву в ціннісних орієнтаціях досліджуваних у сфері громадянських настановлень, естетичних уподобань, екологічних та інших життєво важливих орієнтирів.

Зважаючи на те, що в духовності людини як мірі її особистісної довершеності з необхідністю має виступати, виявлятися як у плані усвідомлення, так і в реальній поведінці, вчинках її ставлення до категорій добра і зла, особливу увагу слід приділяти таким характеристикам, як здатність до рефлексії, емпатії, потреба в подоланні егоцентризму, спонтанна схильність до домінанти на особу іншої людини. Без зв'язку з названими особистісними характеристиками, здатностями процес розвитку духовності практично неможливий.

Враховуючи наше розуміння сутності духовності, маємо підстави вважати, що вельми важлива роль у виникненні та розвитку духовності належить емоційній сфері людини, її почуттям. Духовно розвиненій людині притаманна багатобарвна палітра емоцій, почуттів, розмаїття форм і способів їх вияву: від зворушливих, бурхливих емоційних спалахів до стриманого, зовнішньо майже непомітного, але тим не менш сильного, внутрішньо напруженого переживання. Очевидно, тому, спілкуючись з духовно довершеною людиною, ми відчуваємо багатство й красу її внутрішнього світу. У неї – естетичне сприйняття навколишньої дійсності, здатність відчувати невичерпність, нескінченність можливостей вибудовування за законами краси власного «Я», нескінченність у розгортанні гуманістичних людських взаємин.

Серед різноманітних почуттів, які заслуговують на особливу увагу в процесі дослідження духовності людини, окремо слід наголосити на таких, як почуття любові та ненависті із відповідними кожному з них формами вияву. Любов і ненависть – два діаметрально

протилежні за змістом і наслідками психічні переживання людини, в яких виявляються її ставлення до різних явищ. Якщо любов є абсолютно необхідною умовою виникнення, функціонування й розвитку в людини духовності, то ненависть є переважно руйнівним, деструктивним чинником. Життєдайна, креативна (творча) сила любові є джерелом багатьох морально релевантних та духовних чеснот: толерантності, доброти, поваги до людської гідності, прагнення допомогти іншим, а також включає альтруїзм як найвищий вияв моральності. На протиположну любові, ненависть заважає виникненню в людини згаданих чеснот, а якщо раніш вони й були їй притаманні, ненависть знищує їх. Ненависть, озлобленість, зневажливе ставлення до людей, скупість, заздрість – риси абсолютно несумісні з духовністю. Такою ж мірою несумісними з духовністю є неврагові, безконтрольні пристрасті, прагнення до насолоди, що розбещують людину, руйнуючи, знищуючи в ній усе людське, перетворюючи її на безвільного раба власних нікчемних потреб і пристрастей.

Разом з тим у житті людини є чимало випадків, ситуацій, явищ, коли ненависть виступає як морально виправдане почуття, котре вимагає від людини не тільки ненавидіти щось, когось, але й активно протидіяти всьому тому, що породжує зло, принижує людську гідність, є втіленням бездуховності.

Завершальну й фундаментальну гіпотезу стосовно сутності феномену духовності ми пов'язуємо із сферою підсвідомості, у якій упродовж життя індивіда за сприятливих психогенетичних (успадкованих) умов та соціальних обставин може акумулю-

ватися нездоланна енергетична потребово-емоційна, морально релевантна потуга, яка й забезпечує людині іманентну(внутрішню) детермінацію її життєдіяльності, у якій добро перемагає зло.

Підкреслимо, що наведені перші шість гіпотез отримали переконливе підтвердження в емпіричних дослідженнях, що проводилися науковцями лабораторії – співвиконавцями комплексної теми.

Останню гіпотезу, що стосується сфери підсвідомості, ми інтерпретуємо як *оптимістичну, майже аксіоматичну філософсько-психологічну квінтесенцію.*

Зрозуміло, що перевірка останньої гіпотези, безумовно, передбачає тривалі спеціальні дослідження духовності як складової сфери підсвідомості, поєднання наших пошукових зусиль у цій царині з наявними в українській психологічній науці помітними досягненнями у вивченні взаємозв'язків «між свідомою та несвідомою сферами психіки», у проникненні в глибинні пласти людської психіки. Зважаючи на багатогранність, складність феномена духовності, а внаслідок цього й труднощі в розпізнаванні особливостей її виявів, діагностуванні рівнів духовного розвитку особистості, ми виокремили систему ознак, які слугували критеріями духовності. Враховуючи змістове навантаження останніх, ми в основу класифікації поклали ставлення та визначальні особистісні характеристики людини – володаря духовних чеснот. В результаті отримано п'ять класифікаційних груп.

I група. Ставлення до інших:

— стійка потреба й здатність слухати й чути іншого, що виявляється в щирій, неудаваній зацікавленості справами, які хвилюють іншу людину;

— почуття міри й такту в спілкуванні з іншими, у будь-яких діяннях людини, що так чи інакше проєктуються на оточення;

— готовність безкорисливо допомагати іншим, схильність до добродійності та її реальні вияви;

— чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених, людей із фізичними вадами, повага до їхньої людської гідності, потреба допомагати їм;

— відсутність звички до надміру критичного ставлення до інших (критиканство), що, як правило, поєднується з поблажливістю в ставленні до себе;

— бажання й уміння бачити в іншій людині позитивні риси її особистості, поважати її людську гідність;

— почуття вдячності та його реальні вияви в ставленнях до оточення.

II група. Ставлення до себе:

— перманентна актуальність потреби в подоланні в собі негативних рис, прагнення й конкретні дії, спрямовані на самовдосконалення як важливу умову самореалізації;

— здатність щиро визнавати свої помилки, переживати почуття провини за скоєні негідні вчинки;

— виражені почуття самоповаги, власної гідності як необхідної умови відповідальності;

— гармонійне поєднання екстернального (зовнішнього) та інтернального (внутрішнього) локусу контролю;

— турбота про своє фізичне та психічне здоров'я як умову досягнення особисто привабливих і водночас суспільно важливих цілей та позитивного соціального самосприймання (себесприймання).

III група. *Ставлення до доленосних громадянських цінностей, людських стосунків, праці та інших явищ суспільного життя:*

- глибокі, стійкі патріотичні почуття, дієва настроєність на реальні справи, у яких реалізується громадянський обов'язок;
- повага до патріотичних почуттів представників інших етно-національних спільнот, їхньої мови, традицій, культури;
- у свідомлення мови як неоціненого скарбу (немає мови – немає народу, нації), основи національної ідентичності та національної культури;
- розвинуте соціальне мислення; наявність власних поглядів на політичні питання, історичні події, різні суспільні явища; невідчуженість тенденційним і хибним стороннім впливам;
- переконаність у святості сімейних і родинних зв'язків, традицій, батьківської та синівської прив'язаності й поваги, любові, турботи, підтримки, реальної допомоги батькам, особливо на схилі їхніх літ;
- усвідомлення життєдайної, перетворювальної сили щоденної праці як необхідної умови самоствердження та самореалізації людини, її психічного, особистісного розвитку, як засобу творення добра;
- повага до суспільних норм, строге дотримання їх.

IV група. *Ставлення до основоположних особистісних характеристик людини:*

- яскраво виражена, пристрасна потреба в справедливості; реальні дії з метою утвердження правди та справедливості стосовно як інших, так і самого себе;

- толерантність, готовність поступитися, якщо це не суперечить визначальним життєвим принципам;
- категоричний осуд таких рис, як підлабузництво, хитрість, брехня, лестощі, лінощі, байдужість, споживацтво, пихатість;
- негативне ставлення до настирливого нав'язування власних поглядів, думок, оцінок іншим людям;
- відраза до бруталності, лихослів'я;
- негативна оцінка прагнень до накопичення, надмірного матеріального збагачення будь-якою ціною, користолюбства, здирництва.

V група. *Ставлення до віри у вищу ідею, усвідомлення сенсу життя:*

- віра у вищу ідею, велич душі людської, духу, усього, що сотворила людина впродовж життя;
- потреба за допомогою власної діяльності, конкретних учинків долучатися до небуденних, важливих, а то й величних справ;
- віра в Бога-творця, безсмертя людської душі, що може поєднуватися з моральністю людини й спонукати її до постійного самовдосконалення, звільнення від скверни, негідних учинків як необхідної умови творення добра, служіння людям, Вітчизні й досягнення завдяки цьому відчуття повноти щастя, сенсу буття;
- психологічна готовність до вияву вдячності, прощення, покаяння.

Людина, якій властиві зазначені ставлення, особистісні характеристики, безумовно, відзначається оптимістичними, життєствердними настроєм, який

живиться багатогранними, особисто привабливими й водночас суспільно значущими цінностями й цілями, що, безумовно, є однією із важливих умов осягнення сенсу життя. Їй притаманний високий рівень естетичної культури, що виявляється у здатності сприймати й переживати прекрасне в багатьох його вимірах: у ставленні до довкілля (небо і земля, космос, нескінченні світи, антисвіти), у сприйманні музики, творів образотворчого мистецтва, архітектури, літератури, краси людських почуттів, взаємин, кохання.

Зміст показників духовності, як бачимо, відзначається неабиякою складністю, тісною системною взаємопов'язаністю ознак, критеріїв. Тому одним із вельми важливих завдань, які ставлять перед собою дослідники проблеми духовності, є з'ясування питання про те, на якому етапі особистісного розвитку духовність стає, так би мовити, доступною для людини.

На перший погляд, носієм духовності може бути лише людина, яка вже досягнула високого рівня особистісного розвитку. Однак навіть найскладніші утворення в структурі особистості, зокрема в структурі її свідомості та самосвідомості, мають свою передісторію. Приміром, моральні переконання притаманні лише особистості, моральна свідомість і самосвідомість якої досягнули високого рівня розвитку. Як засвідчили наші дослідження, вони виникають у ранньому юнацькому віці. Однак початкові етапи становлення моральних переконань сягають раннього дитинства. Щоб сприяти їх виникненню в майбутньому, про це слід дбати з перших років морального виховання дитини. Так, виховання слухняності, спів-

чутливості та інших моральних рис у дошкільників є необхідною умовою формування в них у майбутньому моральних переконань. У генетичному плані духовне становлення дорослої людини своїм корінним так само сягає раннього дитинства. Хіба не із зворушливої, емоційно багатой, веселково багатобарвної любові дитини до батьків, рідних, прив'язаності до отчого дому, із відчуття краси рідного краю виростають у майбутньому високі, ніким нездоланні почуття патріотизму, відповідальності за долю народу, нації, Вітчизни? Хіба не в ранньому віці – коли дитина з молоком матері в супроводі колискової вбирає чарівні звуки рідного слова – закладаються основи шанобливого ставлення до рідної мови на все життя, розуміння великої, незнищенної сили мови свого роду, рідного народу?

Подібні риторичні запитання можна ставити стосовно будь-чого, що становить систему духовних цінностей особистості. І кожного разу переконуватимось у беззаперечній істинності філософського вислову: **все розпочинається з дитинства.**

Уже в ранньому дитинстві маленька людина здатна захоплюватись красою всього, що її оточує: співом пташок, різнобарв'ям й ароматом квітів, дивовижною й незбагненною красою зоряного неба, життєдайною силою сонечка, чарівністю місячної ночі, про що їй лагідно співає матуся в колисковій...

...Минатимуть роки, і виховані в злагоді, красі та щирості, в любові до всього рідного й повазі до чужого, наші діти дедалі глибше розумітимуть і серцем відчувати будуть, що сенс життя людського в то-

му, аби добро творити, боротися за щастя – своє і всіх, хто поруч, усіх-усіх, у кого спільна матінка-земля, одна-єдина на цілм світі Батьківщина, якій наймення – **Україна**. За неї, за її щасливу долю вони не лиш молитимуться Богу, а й чинитимуть усе, аби розкрилися й буйним цвітом розцвіли даровані Всевишнім, примножені в щоденній і невтомній праці над собою можливості, таланти. І щоб у майбутньому щоденно, без упину коріння древа самотворення могли поїти соком життєдайним вогонь священний і незгасний служіння Богу й Батьківщині.

ФОТОДОДАТОК

Церква, у якій мама молилася за мене ще не народженого

Перша фотографія Мирослава: літо 1939 року. Зліва направо: Мирослав — 5 років; сестра Ярослава – 8 років; сестра Олімпія – 11 років; сестра Катерина – 14 років.

Тато під час служби в Австрії Відень, 1914 рік

Родина по татовій лінії Зліва направо: мама Наталія з дочкою Олімпією на колінах; тато Йосип з дочкою Катериною на колінах; дідусь Антон; бабуся Агафія; сидять: сини Михайло та Володимир.

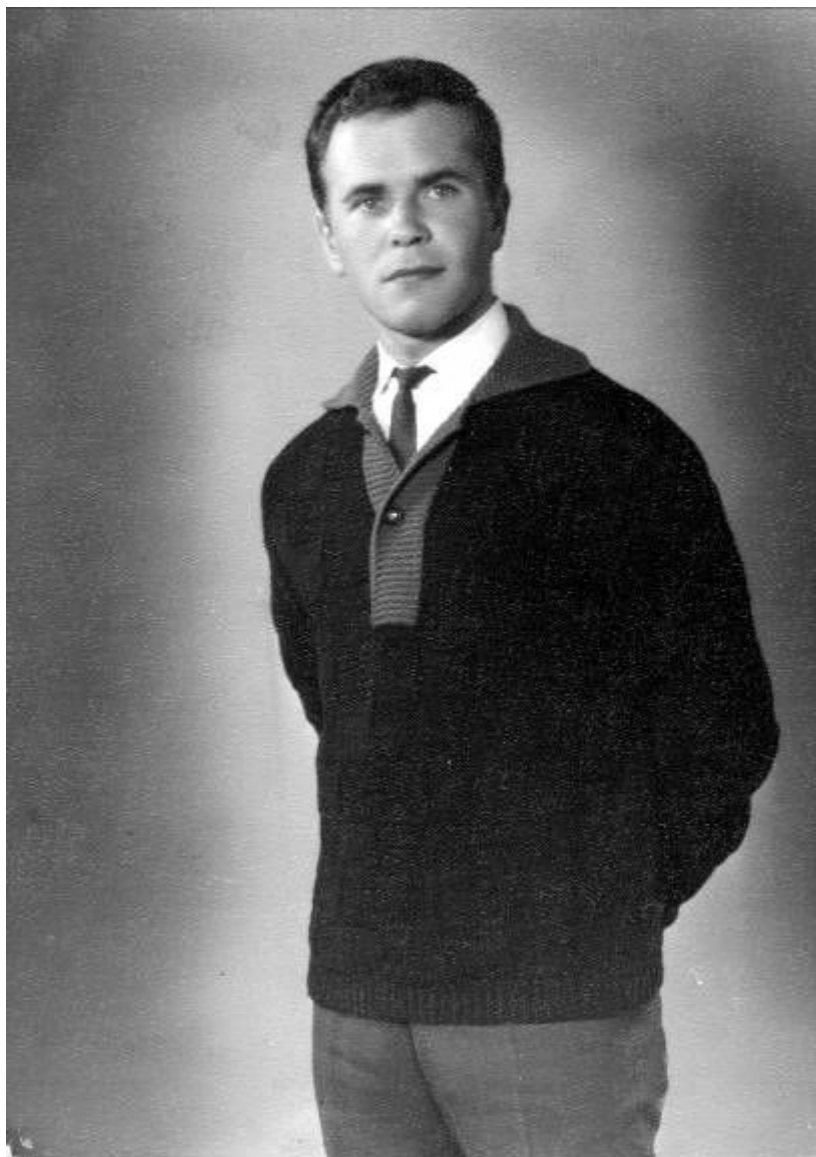
Родина по маминій лінії. Зліва направо: дядько Степан; тітка Марія; тітка Євдокія; мама Наталія; дядько Іван; сидить дідусь Петро.

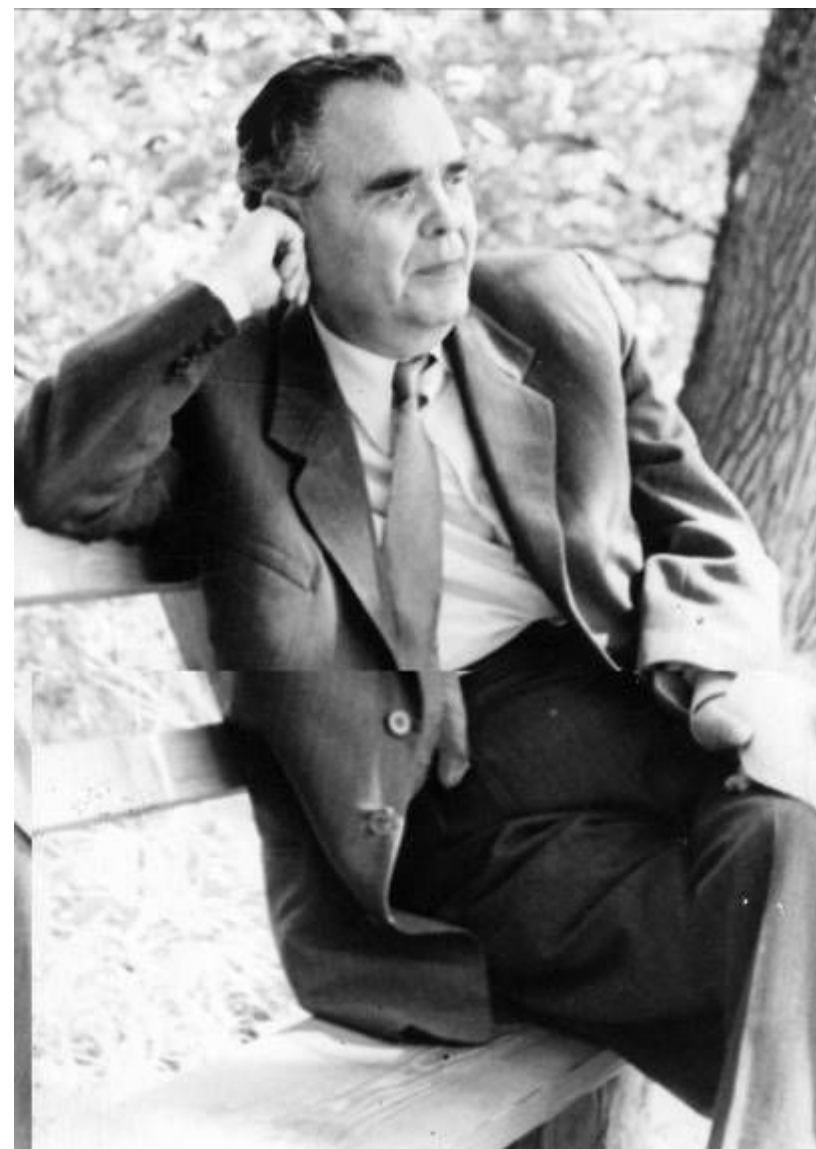
Мирослав із сестрами (14 років). Ліворуч – Олімпія; праворуч – Ярослава.

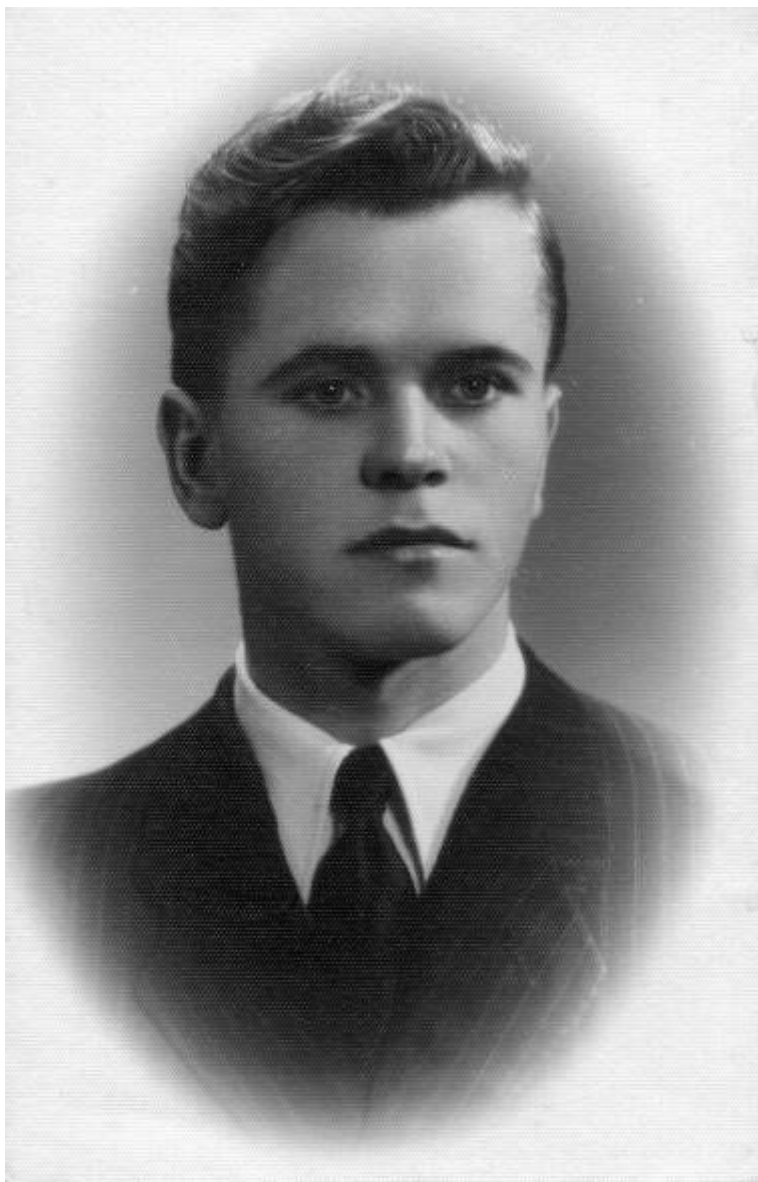
Брат Володимир з дружиною Людмилою У гостях у Києві. Стоять: Мирослав (ліворуч) та брат Володимир (праворуч). Сидять невістка Людмила та мама Наталія

Мирослав: аспірант – 28 років.

Павло Романович Чамата – науковий керівник

Мирослав – у рік закінчення університету (1957 рік)

Марійка (стоїть)

Мирослав під час поїздки в НДР з протилежного боку столу, обіпершись на руку. 1975 рік

Відділення логіки та психології. Мирослав сидить перший справа

Самбірське педагогічне училище. Останній ряд, Мирослав Йосипович Боришевський – 4 -й справа ; директор педучилища Іван Петрович Широкий – 4-й зліва у другому ряду.

На військових навчаннях після 4- го курсу університету: зліва направо – Мирослав Боришевський; Іван Ющук; Микола Солтис; Григорій Гаук.

Під час військових навчань. Яворівський полігон (1956 рік). Стоять: Я. Скобало, Я. Войцешко, Й. Голомбйовський, Ю. Круть, В. Грищук, М. Солтис, З. Кшановський, В. Касюрак, М. Боришевський. Сидять: М. Прокоп'юк, І. Моторнюк, М. Вашук, І. Ющук, (Командир групи), В. Лобас, В. Герцунь, Ю. Цимбалістий, В. Хомик, Л. Блонський.

Тітка Марія з дочками Дарусею (ліворуч) та Катрусею (праворуч)

Мама під час праці в музеї Західних та Східних мистецтв – 75 років.

Під час поїздки в Сочі. 1981 рік. Мама стоїть – третя праворуч. Праворуч від мами присів Мирослав.

Мама напередодні виступу по Всеукраїнському радіо – 6 червня 1994 року. Мамі 90 років.

Мамині вишиванки.

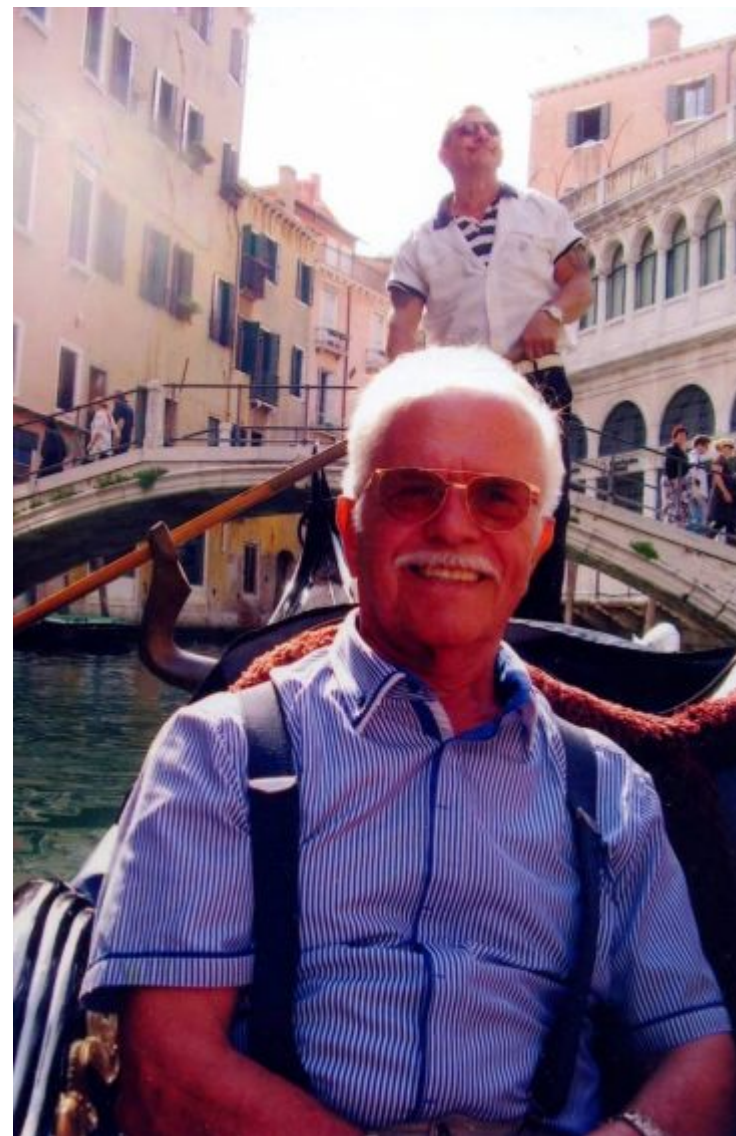
Разом з найстаршою сестрою Катериною.

Зустріч з випускниками філологічного факультету 1957 року. Мирослав Боришевський у першому ряду, 3-й справа.

Майже на самісній вершині Чортової гори – разом із своїм учнем Мирославом Савчиним.

Венеція. У гондолі перед відчаленням на широкі водні простори Венеції (2012 рік).

Зміст

Ваза для чорнобривців, яку я подарував матінці у День її 50-річного ювілею, стала для неї символом синівської поваги та любові

<i>Особистість – витвір суб'єктної активності</i>	5
<i>Переднє слово</i>	12
<i>I. Перші кроки в світ широкий</i>	20
<i>II. Школа</i>	24
<i>III. Чорна смуга дитинства</i>	31
<i>IV. На шляху до професійного самовизначення</i>	50
<i>V. Хліб мій гіркий учительський</i>	72
<i>VI. У лабіринтах наукового пошуку</i>	92
<i>VII. Ой, рідна матінко моя! Дитино ти моя старенька...</i>	101
<i>VIII. Крізь хащі та мінні поля «старшого брата»</i>	136
<i>IX. Не лиш оті вражі зайди, а й свої бандюги</i>	153
<i>X. Найганебніша сторінка у моєму житті</i>	156
<i>XI. Різне для роздумів на дозвіллі</i>	161
<i>Додаткові матеріали</i>	167
<i>Частина I. Псевдосигніфікація як політичний засіб нищення етно-національної самосвідомості особистості, її соціальної інвалідації</i>	168
<i>Частина II. Духовність – оберіг української нації</i>	185
<i>Фотододаток</i>	205

Мемуари

Мирослав Боришевський

ЕТЮДИ ПСИХОЛОГА
СПОГАДИ
PER ASPERA AD ASTRA

Суми: Видавництво СумДПУ, 2014 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Технічний редактор: О.Б. Кузіков
Літературний редактор: І. П. Ющук
На обкладинці використано репродукцію картини
професора Шінгерра «Ісус, пастир добрий»

Підписано до друку 04.03.2014.
Формат 60x84/16. Гарн. Book Antigia Друк ризогр.
Папір друк. Ум. друк. арк. 13,02.
Тираж 300 прим. Вид № 23.

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка

**БОРИШЕВСЬКИЙ
МИРОСЛАВ ЙОСИПОВИЧ**

Доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
Автор понад 350 наукових праць. Серед них – «Виховання самоконтролю поведінки в учнів молодшого шкільного віку», «Психологія самосвідомості підлітка», «Національна ідея у соціально-психологічному контексті», «Сім'я ростить громадянина», «Психологія розвитку саморегуляції поведінки особистості», «Дорога до себе», «Особистість у вимірах самосвідомості». Опублікував низку наукових праць за кордоном декількома іноземними мовами. Започаткував наукову школу з проблем психології самоактивності, суб'єктного становлення особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи.
У цій галузі психологічної науки підготував більше 50 фахівців вищої кваліфікації – кандидатів та докторів психологічних наук. У пропонованій книзі «Етюди психолога. Спогади» автор інтерпретує складні явища, процеси, події суспільного життя переважно як їхній учасник у формі доступній широкому читачькому загалу.